

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Bakalářská práce

Mgr. Martin Kindl

Pojem revoluce v české historiografii 20. století

The Concept of Revolution in the Czech Historiography of the 20th Century

2017

Vedoucí práce: **Prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.**

Poděkování

Na tomto místě chci poděkovat svému vedoucímu práce panu profesoru Zdeňku Benešovi. Jemu patří díky nejen za mnohé podněty a doporučení, ale také za trpělivost.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

Ve Francově Lhotě dne 5. 8. 2017

.....

Martin Kindl

Abstrakt

Tato práce popisuje proměny způsobů, jimiž česká historiografie 20. století pojímala téma sociálních konfliktů, zejména pak revoluce. Konkrétně je přihlíženo k užívaným pojmům, argumentačním a výkladovým strategiím, ideologiím nebo interpretaci pramenů. Těžištěm práce je komparace knih, které v popsaném oboru sehrály důležitou roli. Na jejím základě jsou pak sledovány společné či odlišné znaky, možnosti vývoje nebo kontinuity.

Klíčová slova

česká historiografie, dějiny dějepisectví, historická věda, historické pojmy, revoluce, sociální konflikty

Abstract

The aim of the thesis is to describe the changes in the ways in which the Czech historiography of the 20th century reflected the subject of social conflicts, especially the concept of revolution. Therefore, consideration is given to used terms, argumentation and explanatory strategies, ideologies or interpretation of sources. The consideration is also given to common and distinct features, possibilities of development or continuity.

Key words

Czech Historiography, Theory and History of Historical Writing, Historical Science, Historical Terms, Revolution, Social Conflicts

Obsah

Úvod	1
1. Metodika, prameny, literatura a předchozí bádání	3
1.1. Metodika	3
1.2. Vznik a vývoj pojmu revoluce	5
1.3. Zásadní práce o pojmu či fenoménu revoluce	7
2. Analytická část založená na textech	10
2.1. Období do roku 1939	10
2.2. Období mezi lety 1945–1956	20
2.3. Období mezi lety 1956–1970	22
2.4. Exkurs: modely revoluce v sociologii 60. let	27
2.5. Období mezi lety 1970–1989	29
3. Závěr	34
4. Prameny a literatura	39

Je příjemnější a užitečnější „zkušenosti revoluce“ prožívat nežli o nich psát

V. I. Lenin¹

*Každý termín má v historickém zkoumání, chce-li
být zkoumáním opravdu vědeckým, smysl jen
potud a tehdy, pokud zbytečně nedubluje vžitě a
jednoznačně interpretované pojmy a pokud je
sám, pokud možno, jednoznačně definovatelný*

Miroslav Hroch, Josef Petráň²

Historiografii lze vůbec pojmut jako jeden velký výkladový slovník

Zdeněk Vašíček³

Bez pojmů nejsou zkušenosti a bez zkušenosti není pojmů

Reinhart Kosseleck⁴

Úvod

Jedním ze základních prostředků, které historik používá při své práci, jsou historické pojmy. Ty může vytvářet, přejímat nebo studovat⁵. Předpokladem užívání pojmů v práci historika by měla být též jejich reflexe. Jeden z nejvýznamnějších českých historiků, Jaroslav Goll napsal, že historie by se měla věnovat *objasňování pojmů a dorozumění o nich*⁶. Používáme-li pojmy intuitivně, může to vést až k nepochopení našeho textu u publika a rovněž ztížit či znemožnit diskusi o něm.

V historiografii má studium historických pojmů svou vlastní disciplínu nazvanou prostě dějiny pojmů. V německém jazykovém prostředí jsou to tzv. *Begriffsgeschichte*⁷, jejichž výsledkem je mimo jiné monumentální slovníková řada *Geschichtliche Grundbegriffe*. O

¹ Lenin, Vladimír Il'jič. *Stát a revoluce: marxistické učení o státu a úkoly proletariátu v revoluci*. Praha: Otakar II., 2000, s. 131.

² Hroch, Miroslav a Petráň, Josef. *17. století - krize feudální společnosti?* Praha: Svoboda, 1976, s. 65.

³ Vašíček, Zdeněk. *Obrazy minulosti*. Praha: Prostor, 1994, s. 67.

⁴ Kosseleck, Reinhart. *Dějiny pojmů a pojmy dějin*. *Studia Philosophica*. 58, 2011, 2, s. 33.

⁶ Beneš, Zdeněk. *Historický text a historická kultura*, 1. vyd. Praha: Karolinum, 1995, s. 27.

⁷ Stranou nechávám např. disciplínu dějin politického myšlení, reprezentovanou J. G. A. Pocockem a Q. Skinnerem, které se také historických pojmů týkají, avšak přesahují rámec této práce.

důležitosti reflexe vědeckých pojmů svědčí například i u nás nedávno vydaná kniha *Koncepty a dějiny*⁸.

V této práci bychom chtěli ukázat, jak bylo během dvacátého století v česk(oslovensk)é historiografii pracováno s pojmem, který byl užíván tak často, že ho bylo možné vnímat jako floskuli. Je jím pojem revoluce.

⁸ Storchová, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny*. Praha: Scriptorium, 2014. Je pozoruhodné, že požadavky týkající se *přezkoumání* nebo *zpřesnění* pojmů, vznáší také většina autorů sborníku *Naše živá i mrtvá minulost*, jenž vyšel na konci 60. let.

1. Metodika, prameny, literatura a předchozí bádání

1.1. Metodika

Jak již bylo řečeno, předmětem našeho bádání je pojem revoluce v československé historiografii. V této práci se chceme zaměřit na to, jak bylo v průběhu několika dekád s tímto pojmem v historiografii pracováno; tedy na to, do jaké míry byl tento pojem reflektovaně používán, promyšlen a teoreticky propracováván a zahrnován do širšího kontextu humanitních věd. Budeme si tedy všimnout, jestli badatel své pojmy zavádí a definuje nebo jestli definici přejímá (z pramene či od jiného historika). Přitom použijeme chronologické hledisko při výběru prací, v nichž pojem revoluce sledujeme. Tento postup jsme zvolili proto, abychom postihli možný vývoj v rámci sledované problematiky.

Jsme si vědomi toho, že zkoumání historických pojmů nezůstává jen na půdě historiografie, ale že zasahuje do dalších příbuzných vědeckých disciplín, jakou jsou sociologie, politologie, ale též lingvistika nebo literární věda. Slovy historika a sociologa Miloše Havelky tedy můžeme říci, že jsme si vědomi toho, že tzv.

vědecká zkušenost není nic samozřejmého, že se jedná o velice složitou kombinaci momentů empirických a racionálních, a dokonce o intervenci hledisek a zájmů kulturních, že přechod od zkušenosti předmětu k pojmu předmětu má charakter metodologické konstrukce [...], a že to, co považujeme za historicky významné či „poznání hodné“ pochází především z celkového stavu vědění v oboru, často dokonce z našich hodnot a zájmů, a to spíše než z látky samé.⁹

Jak už bylo řečeno, pojmy byly a jsou předmětem historického bádání. Historik Zdeněk Beneš ve svých pracích například rozebírá možnosti studia sémantického pole jednotlivých termínů¹⁰ a historik a filosof Zdeněk Vašíček na základě svých studií došel k závěru, že *historické pojmy [jsou] polytetické a difuzní (tj. překrývající se a neohraničené [...]).* Proto považoval za nutné přihlížet k jejich vývoji a kontextu užívání.¹¹ Podobný názor zastávají např. též historik Paul Veyne nebo filosof Paul Ricoeur¹². Filosof Benedetto Croce

⁹ Havelka, Miloš. Kapitalismus a česká společnost Otty Urbana. In: Otto Urban. *Kapitalismus a česká společnost, k otázkám formování české společnosti v 19. století*. Vyd. 2., V nakl. Lidové noviny 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2003, s. 10.

¹⁰ Beneš, Zdeněk. Pojmy jako předmět historiografického studia. *ČČH*. 1995, roč. 93, s. 365.

¹¹ Vašíček, Zdeněk. *Obrazy minulosti*, s. 51.

¹² Horský, Jan. Pojem. In: *Koncepty a dějiny*, s. 53.

byl toho názoru, že pojmy užívané historiky bez *rigorózní a přesné definice* nemá vůbec smysl používat¹³ ...

V naší práci vycházíme z přesvědčení, že historické pojmosloví je otázkou konvence a že teorie historického procesu jsou v podstatě nástroji, které nám pomáhají porozumět historickým jevům¹⁴.

Musíme však předeslat, že tato práce si neklade za cíl všeobsažný výklad o užívání pojmů v určitém místě a období. To ani není možné. Jde jí spíše o nastínění problematiky, jíž je reflexe badatelských postupů v geografickém a myšlenkovém prostředí, v němž žijeme.

Naší snahou je zasadit tyto badatelské postupy do procesu historizace¹⁵, kde si všechny tyto postupy podržují svoji platnost, a sice platnost relativní. Práce si tedy neklade za cíl objevit „něco nového“, spíše poukázat na důležité souvislosti či meze v rámci vědeckého bádání.

V následující kapitole představíme samotný pojem revoluce. Uvedeme reprezentativní slovníková hesla a hlavní koncepce revoluce. Smyslem této kapitoly bude ukázat na případný vývoj pojmu revoluce¹⁶.

V analytické části již dojde ke sledování pojmu revoluce na příkladech konkrétních děl. Pokud jde o volbu titulů, jedná se o výběr z prací autorů, kteří (více či méně) představovali převládající paradigma. Nelze podat přehled literatury (pramenů) zabývající se problematikou tak široce pojednávanou, jako jsou revoluce. Toto téma totiž v každé „národní“ historiografii zastupuje celý nepřehledný katalog knih, které se jí věnují nebo aspoň více či méně dotýkají. V práci se nesnažíme postihnout díla jednotlivých autorů jako celek, o to nám nejde. Jde nám o uvedení několika příkladů užívání pojmu revoluce a na jejich základě o zobecnění v rámci určitého období¹⁷.

¹³ Croce, Benedetto. *Historie jako myšlení a jako čin*. Brno: CDK, 2006. Klasikové společenských věd, s. 100n.

¹⁴ Srov. teorii *ideálního typu* Maxe Webera in Weber, Max a Havelka, Miloš ed. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh, 2009, s. 43n. Zde ideální typ definuje jako *konstrukci získanou myšlenkovým stupňováním určitých prvků skutečnosti [jež] má co do obsahu charakter utopie, nekryje se tedy se skutečností*.

¹⁵ O tom, že pojmy jsou *ukuty dějinami* a že jejich *jedinečnost je problematická* např. Jiřina Popelová in *Filosofie dějin, její úkoly a rozdělení*, ČČH, 1939, 45, s. 27 a táž in *Noetické meze objektivit lidského bádání*. ČČH. 1935, 41, s. 106. Nověji např. též Pavel Himl: *Pojmy [...] jsou samy proměnlivými historickými produkty, zároveň je však používáme coby vysoustružené nástroje k psaní dějin*. In *O „zločinu“ a vině v dějinách (17. a 18. století - věk netolerance, násilí, represe?)*. *Dějiny a současnost*. 2002, 2, s. 32.

¹⁶ Bez jakéhokoli předchozího studia lze vidět, že pojem revoluce postupně pronikal do stále širších oblastí lidské činnosti, stával stále všednějším až do té míry, že se dnes používá libovolně, jako floskule, což úplně zatemňuje jeho původní význam. K tomu např. Topolski, Jerzy. *Marxismus i historia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.

¹⁷ Proto necháváme stranou jiná díla autorů, jejichž texty v práci používáme. Např. texty, které vyšly v pozdější edici *Husitská epocha a J. A. Komenský* Roberta Kalivody, nehledě na práce Josefa Macka, Františka Grause aj.

Časově je období, z něhož knihy vybíráme, ohraničeno lety 1924 (což je rok, kdy Bedřich Mendl začal vydávat svou práci *Sociální krise měst ve století čtrnáctém*) a 1981 (kdy byla vydána kniha Miroslava Hrocha *Buržoazní revoluce v Evropě*)¹⁸. Práci Mendlovu jsem zvolil proto, že je dodnes uznávaná (měla a má tedy v rámci našeho tématu důležité postavení) a protože jako jeden z prvních byl ovlivněn sociologickými přístupy v dějepisectví. Dalším mezníkem v rámci sledovaného období je začátek převahy marxistického paradigmatu na českých univerzitách. Při zkoumání prací z tohoto období vycházím z následujících otázek: Jednou z klíčových složek marxismu je pojem revoluce. Napomohla tedy institucionalizace marxistické vědy k prohlubování bádání v tomto směru? Měla tato teorie některá reflektovaná „slabá místa“? Používali pojmy spojených se sociálními konflikty reflektovaně, nebo je volili z marxistického pojmového aparátu se samozřejmostí? Teze, kterou chci těmito otázkami prověřit, hovoří o metanaraci marxismu v dějepisectví, kterou nelze vědecky problematizovat, protože by zároveň problematizovala i panství socialistické diktatury¹⁹. Toto ověřování bude zasahovat i do dalšího zkoumaného období, které počíná tzv. procesem „tání“, končící začátkem sedmdesátých let. Následuje období tzv. „normalizace“, a posledním mezníkem je rok 1989.

V naší práci se budeme snažit na pojmu revoluce odhalovat také tzv. symbolická centra české společnosti²⁰ tvořící součást tzv. „revolučních tradic českého národa“²¹.

1.2. Vznik a vývoj pojmu revoluce

Nyní se pokusíme krátce vymežit samotný **pojem revoluce**. Máme jím na mysli podobu, jaké se užívá v současných humanitních vědách. Dále se zaměříme na jeho původ a vývoj.

¹⁸ Protože jde v této práci především o promýšlení a používání pojmu revoluce v historiografii, necháváme záměrně stranou texty jako např. *Český národ a světová revoluce* T. G. Masaryka nebo práce E. Chalupného.

¹⁹ Rákosník, Jakub. Jan Slavík Marxistou? In: *Život plný střetů. Dílo a odkaz historika Jana Slavíka (1885–1978)*, s. 141–155.

²⁰ Jedná se o vytváření *relativně stabilních obrazů českých dějin a stále znova se navracejících výkladových vzorců kontinuity a charakteru moderního češství*. Náleží mezi ně události, osobnosti a jejich jednání, hodnotové vzorce chování atp. Havelka, Miloš. *Spor o smysl českých dějin. 2, 1938–1989*. Praha: Torst, s. 10.

²¹ Vašíček, Zdeněk. *Přijetí podmínek*, s. 187: [jedná se o] *hodnoty proklamované jako tradiční (...), [přičemž] dějiny se pak projektují zpětně jako deviate a ústupy od těchto hodnot, vynucované či doprovázené mravním úpadkem, násilím a spiknutím*. Marxistický obraz dějin pak s většími či menšími obtížemi přebírá kontinuity a zvětšuje zlomy: srov. Graus, František. *Naše živá i mrtvá minulost*. In: *Naše živá i mrtvá minulost*, s. 18n.

Revoluci je možné pojímat jakožto fundamentální změnu režimu, násilný²² jednorázový akt, nebo jakožto dlouhodobější proces strukturní změny společnosti. Tyto dva významy mohou být nadto i přítomné zároveň. Násilné změny vlády nebo dokonce režimu²³ označujeme jako *státní převrat* nebo *puč*. Lidové vzpoury pak jako *povstání*²⁴. Revoluci jakožto proces charakterizujeme jako *rozsáhlou a podstatnou změnu v politické organizaci, sociální struktuře, kontrole hospodářského vlastnictví a převládajícího mýtu společenského pořádku, což znamená narušení kontinuity vývoje*.²⁵ Sociolog Anthony Giddens revoluci definuje jakožto *převzetí politické moci vůdci masového hnutí, s hrozbou nebo použitím násilí, a následným využitím této moci k zahájení procesu zásadních sociálních reforem*.²⁶

Než se ustálila zmíněná podoba pojmu revoluce, měl již pojem za sebou dlouhou historii vývoje. Zásadní body v tomto vývoji uvádí práce *Geschichtliche Grundbegriffe*²⁷, z níž budeme nyní vycházet:

Od antiky až po pozdní středověk se můžeme setkávat s různými názory na obhajobu společenských konfliktů, a to v církvi, mezi šlechtici, měšťany i mezi „obecným lidem“. Slovo revoluce v nich však nehraje roli a jako takové neneso politický význam.²⁸ Má význam v rámci pohybu těles, a to jak pozemských, tak kosmických.²⁹ Představa, která je náplní moderního pojmu revoluce, přichází až s novověkem. Středověk přebírá pro označení společenských konfliktů termíny latinské.³⁰ Nejsou však jeden od druhého přesně vymezeny a jsou převážně popisné.³¹ Za těmito termíny je proto těžké identifikovat událost, k níž odkazují.³²

I když mohou být v rámci pozdního středověku a raného novověku termíny jako „vzpouza“ či „rebelie“ považovány za nebezpečné pro společenský řád, jsou brány jako jednorázové konflikty. Tak to zůstane až do doby, kdy se v 18. století termín revoluce (přešlý

²² Jako výhradně násilný akt je revoluce v politickém smyslu uvedena v *Ottově slovníku naučném*. Díl dvacátýprvní, R(Ř)-Rozkoš. Praha: J. Otto, 1904, s. 627.

²³ Forma vlády, způsob výkonu a organizace politické moci: *Velký sociologický slovník*, s. 936.

²⁴ Tamtéž, s. 928.

²⁵ Tamtéž, s. 928–929.

²⁶ Giddens, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 2005, s. 471.

²⁷ Conze, Werner, Koselleck, Reinhart a Brunner, Otto. *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Ernst Klett, 1997. ISBN 3-12-903850-7.

²⁸ Tamtéž, s. 654.

²⁹ Tamtéž, s. 669.

³⁰ Tamtéž, s. 676.

³¹ To by mohlo vysvětlovat, proč např. někteří dnešní historici používají několik různých termínů pro označení stejných událostí. Nemusí to být jen důvody stylistické, ale třeba také přebírání těchto termínů či pojmů z pramene.

³² Conze, Werner, Koselleck, Reinhart a Brunner, Otto. *Geschichtliche Grundbegriffe*, s. 707.

z italštiny do ostatních národních jazyků) stane výrazem obecné transformace.³³ Již 17. století však přináší přetváření sémantického obsahu pojmu, které se projevilo v užití slova revoluce pro změnu vlády.³⁴ Nadto revoluce ukazují nový směr, návod na změnu, příklad hodný následování, a tudíž i možnost jejich opakování.³⁵ Nejde tedy o návrat ke starým pořádkům.³⁶ Revoluce však není chápána pouze ve významu změny násilné, nýbrž i pokojné transformace. Převážně násilný charakter mu daly až násilné revoluce, počínaje americkou válkou za nezávislost.³⁷ Již v 18. století se revoluce stala módním slovem, které se aplikuje na různé oblasti lidského života.³⁸ 19. století přináší odkrývání podobností mezi revolucemi (kdy se vycházelo od revoluce francouzské), a to jak ze strany příznivců, tak ze strany odpůrců revoluce.³⁹ Francouzská revoluce je od té doby je považována za jakýsi ideální obraz revoluce, za revoluci *par excellence*, a je tudíž měřítkem pro revoluce jiné, kde se počítá s analogiemi strukturálními podobnostmi.

Posuneme-li se dál od vývoje pojmu ke konkrétnímu uchopení problematiky revoluce, musíme v první řadě uvést, že jej autoři, jejichž práce jsou v tomto textu zohledněny, samozřejmě používají v moderním smyslu slova.

1.3. Zásadní práce o pojmu či fenoménu revoluce⁴⁰

V rámci moderního bádání o problematice revoluce můžeme rozlišit dvě základní pojetí. První nachází revoluce již v období před-modernizačním. Sem řadíme například pojetí marxistické⁴¹, pojetí Jamese C. Daviese⁴² či Charlese Tillyho.⁴³

³³ Tamtéž, s. 710. Zde tedy můžeme vidět, že do 18. stol. nemáme ve společenských konfliktech co do činění s takovým konfliktem, který by počítal s vývojovým procesem a dlouhodobou transformací.

³⁴ Tamtéž, s. 715.

³⁵ Tamtéž, s. 718.

³⁶ Podobně též např. Purš, Jaroslav. *Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce*. Praha: Academia, 1973, s. 17–18.

³⁷ Conze, Werner, Koselleck, Reinhart a Brunner, Otto. *Geschichtliche Grundbegriffe*, s. 720.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Tamtéž, s. 745.

⁴⁰ V této části práce jsem vycházel hlavně z informací, které jsem získal v semináři hospodářských a sociálních dějin, který vyučoval Jakub Rákosník. Dále mi byla nápomocná též kniha Miroslava Hrocha *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha: Svoboda, 1981.

⁴¹ Mimo „klasiky“ a nepřeberné množství autorů jmenujme alespoň ty, co měli odezvu v českém prostředí: A. N. Čistozvonov, Ch. Hill, E. Hobsbawm, A. Mathiez či A. Soboul.

⁴² Davies, James C. *Toward a theory of revolution*. *American Sociological Review*. XXVII, 1962, s. 5n. Iniciátory revoluce jsou lidé s nekonzistentními statusy způsobenými relativní deprivací.

⁴³ Tilly, Charles. *European Revolution 1492-1992*. Oxford: Blackwell, 1995. ISBN 0-631-19903-9. Ke vzniku revoluce nestačí jen *relativní deprivace*, ale je nutná přítomnost organizace, které ji uskuteční. Tilly pracuje se

Druhé pojetí spojuje revoluci až s procesem modernizace. Jeho zastánci byli či jsou Alexis de Tocqueville⁴⁴, Françoise Furet⁴⁵, Martin Malia⁴⁶, Crane Brinton⁴⁷ či Walt Rostow⁴⁸.

K té či oné kategorii (nebo k jejím průkopníkům) by samozřejmě bylo možné uvést ještě další jména. Přetěžovaly by však rozvržení této práce. Necháme tedy stranou Gustava Le Bona, Pitirima Sorokina,⁴⁹ Hannah Arendtovou či práce bielefeldské školy.

Protože ústředním tématem naší práce bude období převahy marxistického dějepisectví, uvedeme ve stručnosti též hlavní body pojetí marxistického:

Marxistické pojetí vychází z existence dvou tříd, na které se dělí společnost: na třídu vlastníků výrobních prostředků a třídu nemajetné, vykořisťované. Aby se společnost tohoto rozdělení zbavila, je podle Marxe nutné zrušit soukromé vlastnictví, a to prostřednictvím revoluce.⁵⁰ V takové beztřídní společnosti dojde k emancipaci práce, čím bude odstraněna i potřeba revolucí.⁵¹ Od této teorie se rovněž odvíjí i marxistické pojetí dějin: Marx a Engels vytvořili teorii historického materialismu, podle níž se v dějinách střídají společensko-

čtyřmi stupni revoluční situace: 1. společný zájem o změnu 2. organizace dostatečného počtu lidí 3. neschopnost držitelů moci vyhovět nárokům této skupiny nebo ji potlačit 4. historická náhoda.

⁴⁴ Tocqueville, Alexis de. *Starý režim a revoluce*. Praha: Academia, 2003. ISBN 80-200-0980-9. Tocqueville tvrdí, že revoluce byla *pouze násilným a rychlým procesem, který připojil politický stav ke stavu sociálnímu, činy k idejím a zákony k mravům a že všechno, co revoluce učinila, by se stalo i bez ní* (s. 44). Z toho vyplývá důležitý fakt, a sice že revoluce není nutná pro dějinný vývoj. Ten do značné míry závisí také na vůli a činech panovníků. Revoluce je tak jen epizodou v procesu modernizace (s. 244). Ústřední roli při vzniku revoluce hrálo vnímání nelegitimnosti režimu (s. 38).

⁴⁵ Podobně jako Tocqueville vidí v revoluci modernizační dovršení procesů, které započaly již za starého režimu: Furet, Françoise. *Francouzská revoluce*. Díl 1 a 2. Praha: Argo, 2004 a 2007.

⁴⁶ Malia, Martin E. *Lokomotivy dějin*. Brno: CDK, 2009. Malia nedefinuje pojem revoluce, nýbrž vychází ze *srovnávání*. Vychází z prototypu revoluce, jímž je revoluce francouzská a s ní pak poměřuje ostatní události, než je nazve revolucemi (podobně též marxistická historiografie, srov. Hroch, Miroslav. *Buržoazní revoluce*, s. 185). Revoluce je pro něj původním evropským fenoménem, *politickou a ideologickou*, nikoli však *sociální transformací*. (s. 12) Revoluční proces má proto *kumulativní charakter*, je evoluční (s. 280). Revoluci označuje za produkt vývoje křesťanského myšlení (víra v lidský pokrok) a existenci státu. Je zajímavé, že ač husitství označuje jako *protorevoluci*, nachází v něm všechny fáze pozdějších revolucí.

⁴⁷ Také Brinton při popisu jednotlivých revolucí vychází ze schématu průběhu revoluce francouzské. Revoluce pro něj byla násilným aktem malé skupiny lidí. Fáze revoluce připodobňuje metaforami k průběhu nemoci lidského těla 1. symptomy, 2. horečka, 3. krize, 4. rekonvalescence. Brinton, Crane. *The Anatomy of Revolution*. New York: Vintage, 1965.

⁴⁸ Rostow byl zastáncem teorie modernizace, jejímž původcem byla revoluce ekonomická probíhající v několika fázích. Rostow, W. W. *The Stages of Economic Growth. A Non-communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1960.

⁴⁹ P. Sorokin revoluci jako prostředek sociální změny neuznává (podobně jako např. M. Malia). Pracuje pouze s cyklické výkyvy způsobenými konflikty ve společnosti. *The Sociology of Revolution*. New York: Howard Fertig, 1967.

⁵⁰ Keller, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON, 2004. ISBN 80-86-429-34-2, s. 95.

⁵¹ Conze, Werner, Koselleck, Reinhart a Brunner, Otto. *Geschichtliche Grundbegriffe*, s. 750.

ekonomické formace. Historický vývoj je dán vývojem výrobních vztahů, základny, jež určuje nadstavbu. V této teorii se tedy skloubila revoluce s kategorií vývoje.

V marxistické tradici (resp. tradicích) byl později tato teorie různě upravována podle aktuální společensko-ekonomické situace a politických potřeb. V našem prostředí mělo vliv hlavně pojetí revoluce od V. I. Lenina a J. V. Stalina⁵². Jejich podstatných znaků si všimneme v další části práce, kdy se budeme věnovat rozboru konkrétních textů.

⁵² Viz např. Jiroušek, Bohumil. Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie – možnosti a meze studia. *ČČH*. 2006, roč. 104, s. 884n.

2. Analytická část založená na textech

2.1. Období do roku 1939⁵³

Naši práci začneme stručnou charakteristickou dějepisectví první poloviny 20. století, tedy od období tvorby Pekařových žáků, kteří se narodili na začátku 20. století. Konec tohoto období, rok 1939 jsme zvolili proto, že to této doby se mohly svobodně rozvíjet všechny směry v dějepisectví 20. století včetně marxismu. V tomto období se můžeme setkat s dějepisectvím empiricko-kritickým, duchovními dějinami, strukturalismem a marxismem, reprezentovaný hlavně okruhem lidí kolem „Historická skupiny“⁵⁴.

Pojmy a termíny se z různých pozic zabývali hlavně Bedřich Mendl, Jan Slavík a František Kutnar⁵⁵ s různou mírou inspirace hlavně u Maxe Webera.

Je třeba si uvědomit, že rozdíly jsou dány nejen různými ideovými, teoretickými a metodickými východisky, ale spočívají též v *odlišných zkušenostních horizontech daných generační příslušností*⁵⁶. Obecně můžeme říci, že 30. léta jsou v českém dějepisectví ústupem principů Gollovy školy, jejímž hlavní znakem byl empirický historie, důraz na kritiku pramenů.⁵⁷ S tím bývá spojeno časté přesvědčení o prameni jako jediném zdroji informací a o bezproblémovém přechodu od pramene k pojmu, tedy *naivním realismu*⁵⁸. Zdeněk Beneš vidí dvě cesty, které se v této situaci objevily v rámci metodiky historické vědy: *scientistní*, usilující o propojení historické vědy s jinými humanitními obory a *rozumějící*⁵⁹.

Právě jeden z představitelů *scientistního* proudu, Jan Slavík, bojuje za to, aby byly pojmy srozumitelné.⁶⁰ Nejpregnantněji to vyjádřil asi v knize, která je zároveň pojednáním o

⁵³ Periodizaci přejímám z práce Z. Beneše *Kontinuity a diskontinuity českého dějepisectví 20. století*. In: *Přednášky z XLVII běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: FF UK v Praze, s. 207–218. K tomuto tématu existuje např. i „klasická“ práce *Přehledné dějiny českého dějepisectví* autorské dvojice František Kutnar–Jaroslav Marek.

⁵⁴ Jako „marxistické“ chápu takové historiky, kteří se ve svých pracích k marxismu hlásí. Na definici marxistického historika lze však pro úplnost odkázat: obsahuje ji již zmíněný text Jakuba Rákosníka *Jan Slavík Marxistou?*

⁵⁵ Středová, Veronika. Jazyk a styl odborného textu v českém moderním historickém myšlení. In: *Bylo nebylo. Studie (nejen) k dějinám dějepisectví, vzdělanosti a didaktice dějepisu*, s. 85–94 nebo Horský, Jan, ed. *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisectví: příspěvky k dějinám českého dějepisectví doby Gollovy školy*. V Ústí nad Labem: Albis international, 1999. ISBN 80-86067-42-4.

⁵⁶ Beneš, Zdeněk. *Kontinuity a diskontinuity českého dějepisectví 20. století*, s. 207.

⁵⁷ Beneš, Zdeněk. Historiografie mezi poznáváním a porozuměním. In: *Přednášky z XLV. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: FF UK v Praze, 2002, s. 134.

⁵⁸ Havelka, Miloš. Rozpaky nad „provinciálním“ realismem. *Soudobé dějiny*. 2004, č. 4, s. 117–119.

⁵⁹ Beneš, Zdeněk. *Historiografie mezi poznáváním a porozuměním*, s. 137.

⁶⁰ Tamtéž, s. 139.

revoluci.⁶¹ Právě moderní pojem revoluce, který uplatnil na husitství, není pojmem, který by našel v prameni, nýbrž jeho předpokladem je teorie, která nám revoluci umožní v určitém „dějinném jevu“ identifikovat.⁶² Vycházíme tedy z toho, že sociologický pojem revoluce v historiografii umožnila právě *scientistní* větev českého dějepisectví a že byl konkrétně na historickou látku uplatněn (pravděpodobně) poprvé v knize **Jana Slavíka**, jež nese jméno *Husitská revoluce*. A protože je u Slavíka zřetelný a přiznaný vliv marxismu⁶³, jeví se nám tato kniha jako důležitá pro komparaci s dějepisectvím pozdějším, hlavně marxistickým. A jelikož je vlastně první svého druhu u nás, považujeme za užitečné představit její obsah obšírněji.⁶⁴

V úvodu *Husitské revoluce* se Slavík vyrovnává s názorem na husitství Josefa Pekaře, který představil v knize *Žižka a jeho doba* (1928). V ní, zjednodušeně řečeno, Pekař odmítá, že by husitství mohlo nést znaky moderní revoluce a demokratizace, ale interpretuje je jakožto hnutí náboženské a středověké, jehož projevy nadto nemohly mít ideové přesahy do následujících dob. Pekař vychází ze své koncepce dějin „ducha“ doby (mentalit)⁶⁵ v nichž jsou aktéři omezeni svým jednáním a myšlením a mohou vykazovat znaky jen takové, jaké přísluší té které době, napříč třídami.

Slavík naproti tomu vidí v husitství *všechny atributy revoluce sociální*⁶⁶, křivku vývoje a psychologii. Nechce ji tedy zkoumat jako jev jedinečný, ale zařazuje ji do typologie revolucí vedle revolucí jiných, s nimiž ji takto na základě shodných znaků srovnává.

Ač na začátku revoluci blíže nedefinuje (s definicí přichází až na konci knihy), uvádí, že *každá revoluce je zároveň občanskou válkou, bojem třídních nebo zájmových skupin*. Je

⁶¹ K pojetí revoluce v jiných dílech Jana Slavíka např. Z. Beneš: Jan Slavík v českém historiografickém kontextu. In: *Život plný střetů* nebo text Petra Středy *Fenomén revoluce v historickém myšlení Jana Slavíka*, tamtéž, s. 123n.

⁶² Beneš, Zdeněk. Historiografie mezi poznáváním a porozuměním, s. 140.

⁶³ Marxistickými historiky–komunisty byl Slavík jakožto „marxistický historik“ odmítán. Za marxistu jej podle typologie Lutze Raphaela nepovažuje ani J. Rákosník ve zmíněné práci *Jan Slavík marxistou?* Petr Čornej označuje *Husitskou revoluci* za *přelomové dílo*. Je to podle něj *první koncepční práce o husitství důsledně vycházející (...) z pozic historického materialismu a sepsaná profesionálním historikem*. (Čornej, P. Jan Slavík v kontextu české husitologie první poloviny 20. století. In: *Život plný střetů*, s. 71. (Zajímavostí je, že ve svém starším textu nazvaném *Kořeny husitologického díla Kurta Konrada*. In: *Kurt Konrad. Spolutvůrce pokrokové kulturní politiky a literární kritika na Moravě v letech 1918–1938*. Brno: Státní vědecká knihovna a Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 1989, s. 64, přiznává toto prvenství práci Z. Kalandry *Znamení Lipan*).

⁶⁴ Z tohoto důvodu uvedeme práci Bedřicha Mendla, která vyšla dříve, až za knihou Slavíkovou.

⁶⁵ Toto srovnání viz Horský, Jan. *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*. Praha: Argo, 2009.

⁶⁶ Slavík, Jan. *Husitská revoluce*. Praha: Orbis, 1934, s. 5.

však současně také *velký duševní proces, vzbuzený zápallem pro vznešený ideál a vzplanutí masové*⁶⁷.

Slavík za jediný možný přístup k revolucím a dějinám vůbec označuje skutečnost, odvolává se přitom na Ernsta Troeltsche, že je nutno je *hodnotiti v souvislosti s dalším vývojem, to jest tím, čím revoluce k tomu vývoji přispěla*.⁶⁸

Slavík zdůrazňuje nutnost vymezit pojmy, s nimiž historik pracuje. Ukazuje, že klasifikovat husitství jako revoluci mu umožnil už pojem středověk. Vnímá jej jako *politicko-spoločenský systém*, jehož hlavní znak spatřuje v *alianci církve římské s mocí světskou*⁶⁹. A protože husitství tuto alianci a církevní univerzalizmus narušilo, je nutné je podle Slavíka považovat za revoluci.⁷⁰

Počátek tohoto odporu a pokroku spatřuje v činnosti Husově, který si dovolil zastávat a trvat na jiném stanovisku, než bylo oficiální stanovisko církve. Má ho za *opravdového sociálního revolucionáře*⁷¹. Husa srovnává s Karlem Marxem, když říká, že jako on dal dělnickému hnutí ospravedlnění a pobídku k akci, tak dal Hus to samé nespokojeným své doby.

Slavík se dále pokouší přiřadit husitství význam na základě výsledku komparace s povstáními, která se odehrála ve čtrnáctém století, ale například též s bolševickou revolucí. Na úvod představuje teorii vzniku *sociálních výbuchů, sociálních vření a sociálních revolucí*. Slavík odmítá myšlenku, že by k těmto událostem docházelo v situaci *bídy, nesnesitelné*, ale že vznikají proto, že lidé *poněkud zlepšili své postavení a zatoužili po zlepšení dalším*. Při *sociálních revolucích větší roli než skutečná bída hraje bída psychologická, nespokojenost z neukojených tužeb a požadavků dalších*.⁷² Tyto snahy o zavedení nových *sociálních řádů* však byly zdůvodňovány návratem k porušeným řádům starým, neboť nebyla známá myšlenka pokroku.⁷³ V Anglii 14. století nachází *proletariát v moderním slova smyslu*⁷⁴; a 14. století vůbec *prý po mnohé stránce připomíná století devatenácté*.⁷⁵

Husitskou revoluci definuje jako *sociální revoluci zdůvodněnou nábožensky*⁷⁶. Slavík označuje za kořen *revolt* 14. století a *husitské revoluce* hospodářství, z něhož vyrůstají

⁶⁷ Tamtéž, s. 6.

⁶⁸ Tamtéž.

⁶⁹ Tamtéž, s. 18.

⁷⁰ Tamtéž, s. 19.

⁷¹ Tamtéž, s. 40–41.

⁷² Tamtéž, s. 28.

⁷³ Tamtéž, s. 29.

⁷⁴ Tamtéž, s. 36.

⁷⁵ Tamtéž, s. 38.

⁷⁶ Tamtéž, s. 39.

politické požadavky; což je to samé, co mělo platit o *velkých revolucích pozdějších*. Jde tedy o boj měšťanstva proti feudálům o podíl na moci za pomoci *široké masy lidové*. Toto schéma označuje jako *pravidelný chod revolucí*. Za obecný charakter revoluce označuje *boj na dvě fronty*, na jedné straně je to občanská válka a na straně druhé boj se zahraničním nepřítelem. V revoluci shledává moment náboženský, politický, sociální a národní.

Slavík při otázce vzniku revoluce považuje za klíčový fakt *vývoje, který učinil starou společnost abnormální, za změněných poměrů hospodářských a kulturních nemožnou*.

Slavík rovněž činí rozvrstvení jednotlivých fází průběhu revoluce. Revolucionáře dělí na *mírné a nesmiřitelné*, jež vysvětluje různými třídními zájmy. Snaha po smíru mezi *umírněnou* stranou revoluce s představiteli těch, proti nimž je revoluce namířena (*reakci*), ještě více radikalizuje *nesmiřitelné*. Revoluce má tedy rozměr *občanské války* či *třídního boje*.

První křížová výprava je fází *zahraniční intervence*. V této chvíli se spojuje *domácí reakce*, nyní již posílená o *umírněné, s reakcí zahraniční*. Dohoda a ukončení revoluce není v této fázi možná, neboť ještě nevyprchalo revoluční *fluidum, horečka*.

Dalším obecným rysem je *mezinárodní tendence* revoluce, která se projevovala v *propagandě* prostřednictvím spanilých jízd a letáky⁷⁷.

Poté přichází fáze *termidoru*, k němuž vedou psychologické a hospodářské příčiny. Jednak je to tedy *únava* z revoluce, *touha po klidu*, jednak je to hospodářský úpadek, který postihuje hlavně nejhudší⁷⁸. Porážkou radikálů u Lipan a dochází k restauraci⁷⁹.

Slavík se nyní znovu vrací k pojmu revoluce. Revoluci definuje jako *společenský proces, násilné řešení krisí nejrůznějšího rázu*, který vykazuje tyto společné znaky: *násilí, křídlo mírné a radikální, maximalismus, teror, krátkodobost*.⁸⁰

Husitský *demokratismus* měl mít vliv na další vývoj demokracie u nás. V tom se ztotožňuje s Palackým a hovoří tak o ideovém přispění českého národa světu.⁸¹

Jak jsme mohli vidět, Jan Slavík ve své práci nabídl několik základních tezí k tématu revoluce:

Revoluce je násilný společenský proces, který se v dějinách opakuje pokaždé s přibližně stejným průběhem. To nám také umožňuje hledat analogie napříč revolucemi. Základním typ revoluce je přítom revoluce francouzská (tzv. Velká).

⁷⁷ Tamtéž, s. 82–91.

⁷⁸ Tamtéž, s. 92–98.

⁷⁹ Tamtéž, s. 93–103.

⁸⁰ Tamtéž, s. 109–111.

⁸¹ Tamtéž, s. 112–122.

Revoluce má tedy pravidelné fáze. Příčiny jejího vzniku jsou především hospodářské. Ty vedou k uvědomění si nekonzistentních statusů u společenských tříd a k následnému masovému vyvolání revoluce. Na průběh revoluce má velký vliv psychologický faktor.

Přínos revolucí je třeba hodnotit v rámci dalšího (dlouhodobého) vývoje.

U Slavíka husitství odpovídá všem uvedeným charakteristikám revoluce. Hus zde vystupuje jako revolucionář a husitství jako takové zakládá demokratickou tradici nejen v kontextu české společnosti, ale i v kontextu světovém. Husitství je tedy významným „symbolickým centrem“.

Jak již bylo zmíněno, vedle Jana Slavíka tu byl ještě jeden historik, který sledoval vývoj evropského dějepisectví a inspiroval se nejen u Maxe Webera, ale i u francouzské školy Annales. Byl jím **Bedřich Mendl**.

Mendl jako úkol své práce *Sociální krise měst ve století čtrnáctém* stanovuje nalezení sociálních a hospodářských příčin *hnutí husitského*⁸². Vymezuje se vůči historikům, kteří vidí tyto poměry jako příznivé a chce tento názor revidovat.

Cestou je mu objasnění poměrů v ceších a bratrstvech. Této otázce je nadřazená otázka boje mezi řemeslníky a patriciátem, jejich vzájemný poměr i význam pro hospodářský život měst.

Podle Mendla v době předhusitské v Evropě dochází k tomu, že rozkvět obchodu je umožněn omezováním *řemeslného a dělného lidu* ze strany kupců a jejich špatná situace je *jednou z příčin rychlého úspěchu husitství ve městech*. Navíc dochází i k úpadku obchodu, což Mendl označuje za celoevropský jev⁸³. Mendl, podobně jako Slavík, vychází z teze, že *nepodnikají revoluci vrstvy nejvíce utlačované, nýbrž lidé, kteří nejsou po př. na nejnižším stupni společenského ústrojí, kteří však inferioritu svého postavení pociťují nejtíže*.⁸⁴ Termín *sociální krise* odvozuje od situace měst, v nichž panuje majetková a právní nerovnost, která jako taková byla pociťována současníky jakožto nespravedlivá.

⁸² Mendl, Bedřich. Sociální krise měst ve století čtrnáctém. ČČH. XXX., s. 35.

⁸³ Tamtéž, s. 49.

⁸⁴ Podobně též František Kutnar: *...nelze nepřiznat, že v době sociálního pohybu a uvědomování, jako byla nesporně doba předhusitská, byla u jedinice, když už ne u stavu, který se jako sociální celek teprve tvořil a uvědomoval, zvýšená citlivost na útlak jakýkoliv a že více než bída skutečná o rozhodnutí k akci rozhodovalo subjektivní mínění o snesitelnosti či nesnesitelnosti postavení*. (Kutnar, František. Selská otázka v husitství podle názorů poslední literatury. Časopis pro dějiny venkova. 1938, roč. XXV, s. 14).

Situaci českých měst porovnává se situací měst evropských, aby na základě podobností bylo možné říci, zda šlo o obecný vývoj⁸⁵. Mendl cituje připodobnění 14. století svým charakterem ke století 19.

Za revolučními pokusy ve Florencii (které, jak říká, ústí v *povstání*) je nabytí politické moci v cechu, která by otevřela cestu k hospodářskému a sociálnímu vzestupu.⁸⁶ Zdá se tedy, že Mendl spojuje se slovem *revoluce* ustavení zcela nových poměrů, které jsou zásadně odlišné od předchozího stavu. Změny, k nimž v jejich rámci však dojde, nemají podobu strukturálních změn, které by působily na celou společnost. Jsou omezeny územím města a jeho nejbližšího okolí. Tyto *revoluční* změny však spojuje také s výsledkem události, kterou označuje jako *povstání*⁸⁷.

Pro situaci v Nizozemí zavádí Mendl pojem *demokratická revoluce* a vidí v ní projev *nacionalismu* a jejich analogie nachází též v *hnutí husitském*⁸⁸. Tuto demokratickou revoluci spatřuje v tom, že obyvatelstvo se nyní (jak kupci, tak řemeslníci) organizuje v cechy, čímž je zajištěna rovnost.⁸⁹ Na jiném místě (v souvislosti s událostmi v Bruggách) hovoří o selské *vzpouře, povstání, revoluci, revolučních snahách a odboji*. Zdá se, že zde jsou používány zcela analogicky a že k jejich obměně dochází pouze z důvodů stylistických⁹⁰. O pár stran dál mluví v tomtéž smyslu o *hnutí revolučním, sociálních zápasech, revolučních pokusech, snahách* nebo *bouřích*⁹¹.

V souvislosti s poměry mezi měšťany a řemeslníky v Paříži hovoří o *Marcelově revoluci*, a to přesto, že tento *pokus selhal velice rychle* a jeho důsledky byly *efemérní*⁹².

Třicátá léta jsou však zároveň dekadou, v níž do českého dějepisectví začínají zasahovat též jiní historikové se sociologickým přístupem: členové komunistické strany. Tito však nezastávali akademické pozice, ba neměli ani formální historické vzdělání, pročež bývají zařazováni pod *historicko-publicistickou linii* marxistického dějepisectví⁹³. Počítáme mezi ně Jana Švermu, Kurta Konráda a Závíše Kalandru⁹⁴. Témata, kterými se tyto historici zabývali,

⁸⁵ Mendl, Bedřich. Sociální krise měst ve století čtrnáctém. ČČH. XXX., s. 50.

⁸⁶ Sociální krise měst ve století čtrnáctém. ČČH. XXXI., s. 242.

⁸⁷ Tamtéž, s. 243.

⁸⁸ Tamtéž, s. 251.

⁸⁹ Tamtéž, s. 253.

⁹⁰ Tamtéž, s. 255.

⁹¹ Tamtéž, s. 258–261.

⁹² Tamtéž, s. 263.

⁹³ Kutnar, František. *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. II.* 1. vyd. Praha: SPN, 1978. Vysokoškolské příručky. Knižnice zákl. historických děl, s. 472–473.

⁹⁴ K jejich pracím viz např. sborník editovaný Václavem Králem *O marxistickou koncepci národních dějin*. Sv. I a II. Praha, 1971. V tomto sborníku můžeme vidět, co se v textech těchto *historiků-publicistů*, ale i u pozdějších

se tudíž odvíjela od jejich žurnalistické práce. Jednalo se nejčastěji o politické aktualizace vybraných problémů dějin, jimiž byly hlavně husitství a evropské revoluce.

Podívejme se nyní na dílo posledních dvou ze jmenovaných, kteří se tématu revoluce věnovali nejdříve a zároveň měli určující vliv na podobu dějepisectví následujících desetiletí⁹⁵.

Náš výklad začneme rozborem knihy **Záviše Kalandry**, jež nese jméno ***Znamení Lipan***.

Východiskem těchto Kalandrových úvah vydaných roku 1934, je předpoklad hospodářsko-společenské krize pozdního středověku. V krizi feudální společnosti nachází *odraz krize společnosti buržoazní*, konkrétně společnosti první poloviny 20. století. Domnívá se proto, že by se v nových podmínkách mohly opakovat staré historické situace i s jejich vyústěními.

Kalandra se v ekonomickém rozboru české společnosti druhé pol. 14. století snaží dokázat, že vlivem nových prvků ekonomiky, zvláště rozvojem peněžního hospodářství, dochází ke konfliktu *starých a nových sil uvnitř feudalismu*⁹⁶. Tato situace pak vede k husitství. Protože příčiny každé revoluce hodné toho jména spočívají podle Kalandry v ekonomické oblasti, můžeme jako revoluci klasifikovat i husitství. Kalandra také zastává univerzální fáze revolučního průběhu odvozených od revoluce francouzské. A odtud je pak blízko k nacházení jejich konkrétních historických projevů a analogií: v chování revolučních spojenců vidí analogie k francouzské revoluci⁹⁷ nebo událostmi předcházejícími rok 1848⁹⁸ či se situací v Německu roku 1919⁹⁹; 9. březen 1422 je mu *pražským thermidorem*, Jan Želivský *obdobou Jeana Paula Marata*¹⁰⁰.

Ač byla husitská revoluce poražena, *působila ve směru ekonomického pokroku*¹⁰¹ a vidí v jejích nositelích předchůdce *příští průmyslové buržoazie a příštího průmyslového proletariátu*¹⁰². Tím v husitství identifikuje celou tradici, jež má zabránit porážce nové revoluce, revoluce socialistické.

profesionálních historiků marxisticky orientovaných opakuje (přinejmenším do konce 50. let): vymezování se vůči „dosluhující“ či již překonané *Gollově škole* a uznání jejich zásluh na poli kritiky pramenů. Dále je to přesvědčení, že marxistické dějepisectví navazuje na dílo F. Palackého.

⁹⁵ Čornej, Petr. *Jan Slavík v kontextu české husitologie první poloviny 20. století*, s. 78n.

⁹⁶ Kalandra, Záviš. *Znamení Lipan*. Praha: Knihovna Levé fronty, 1934, s. 76.

⁹⁷ Tamtéž, s. 43.

⁹⁸ Tamtéž, s. 44.

⁹⁹ Tamtéž, s. 48.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 61.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 77.

¹⁰² Tamtéž.

Mohli jsme vidět, že jako Slavík a Mendl, tak i Kalandra označuje za příčinu revoluce tu vrstvu společnosti, jejíž sociální postavení neodpovídá jejím hospodářským možnostem. Kalandra (podobně jako Mendl) pracuje s teorií krize evropských společností v pozdním středověku. Podobně jako Slavík bere jako výchozí typ všech revolucí Velkou revoluci francouzskou. Její fáze i osobnosti analogicky vyhledává i v husitství. Husitství je pro něj rovněž tím hnutím, které zakládá českou revoluční tradici a přispívá k revoluční tradici světové.

Mezi pracemi, které se později staly důležitým inspiračním zdrojem konceptů revolucí v českém dějepisectví, figuruje na předním místě nedokončená kniha **Kurta Konrada**, vydaná pod názvem *Dějiny husitské revoluce*¹⁰³ a sestavená z textů přednášek a kartotéčních lístků, které se zachovaly v jeho pozůstalosti.

Kurt Konrad, stalinista, socialistický realista, novinář a kritik se po druhé světové válce stal jednou z ikon komunistického hnutí jakožto „protifašistický bojovník“, zasloužilý člen strany a mučedník. Sdílel tak podobný osud s Janem Švermou nebo s ještě slavnějším Juliem Fučíkem.

Konrad se v úvodu *Dějin husitské revoluce* vyrovnává s celou předchozí historiografickou tradicí.

Pekařovo a Kroftovo pojetí revoluce označuje za *špatné*, protože ji nepovažují za *proces*, nýbrž za (intencionální) *taktiku*¹⁰⁴.

Zvláštní místo, takřkajíc „mezi Pekařem a marxismem“, zaujímá v Konradově úvodu soba a dílo Jana Slavíka. Slavík byl tím, kdo sice přijal některé prvky marxistické teorie, měl je však víceméně chybně aplikovat. Konradovým hlavním inspiračním zdrojem se stal Závaš Kalandra a vedle něj též Bedřich Mendl, který se měl z tzv. buržoazních historiků nejvíce přiblížit marxistickému přístupu k dějinám¹⁰⁵.

Jediná správná interpretace dějin a klíč k pravdivě vyličené historii tedy spočívá podle Konrada v aplikaci teorie historického materialismu na dějinnou látku. Konrad zastává Leninovo pojetí objektivit ve vědě, na jehož základě se historické bádání *neustále blíží k*

¹⁰³ Konrad, Kurt. *Dějiny husitské revoluce*. Praha: Ústav dějin KSČ, 1964.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 41.

¹⁰⁵ Stejně jako v případě *pozitivistických* historiků, jsou pro Konrada přijatelné rovněž dílčí poznatky historiků ovlivněných sociologií, mezi které vedle B. Mendela řadí M. Blocha, E. Troeltsche aj. Jsou pro něj přijatelnější než např. právní historici typu V. Vojtíška. Konrad však označuje jako *nemohoucnost* každý přístup, který nedokáže vysvětlit vše (s. 202).

větší objektivní pravdě¹⁰⁶. Velmi silný je motiv analogií, aktualizace událostí husitství a jejich srovnávání s událostmi doby, ve kterých Kurt Konrad svou knihu psal.

Vlastní metodologií je Konrádovi *politická ekonomie* kapitalismu, kterou, podobně jako Kalandra, rozšiřuje na výklad feudalismu. Samotnou definici přitom přejímá ze Stalinem sepsaného *Krátkého kursu dějin VKS(b)*¹⁰⁷, který se vedle děl „klasiků“ a Lenina, objevuje u Konráda jako jedna z teoretických autorit. Můžeme se ptát, proč tuto příručku normativního výkladu dějin a ideologie komunistického hnutí¹⁰⁸ použil. Pravděpodobně to bude tím, že vědu považoval za součást politického boje. Ve zjednodušených formulacích převzatých od politických autorit tak mohl vidět záruku většího úspěchu mezi čtenáři.

Při líčení důvodů, které vedly k husitství, vyjadřuje Konrad nesouhlas s pojetím Václava Chaloupeckého, Josefa Pekaře aj. v tom, že sociální situace sedláků se před husitstvím zlepšovala¹⁰⁹. Důkaz proti této tezi nachází v ideologii valdenství, v jeho *snech o beztrždní společnosti*¹¹⁰, a v chiliasmus¹¹¹.

Kurt Konrád přináší vlastní definici **pojmu revoluce**:

*Revoluce [je] skokem nutnosti do svobody, náhlým přechodem nahromaděné kvantity nových výrobních sil v lůně staré společenskoekonomické formace do nové kvality, nové společenskoekonomické formace; je to prorvání pout, kterými starý vlastnický řád poutá a brzdí rozvoj nových výrobních sil hromadících se v lůně staré společnosti. Je to přechod násilný, prováděný revolučními boji nositelů nových výrobních sil proti představitelům starého vlastnického řádu.*¹¹²

Husitskou revoluci považuje za *podářenou*, dotaženou do zdárného konce. Nic na tom nemění ani *Lipany*, které u Závěše Kalandry znamenají porážku a tím i nezdar revoluce.

¹⁰⁶ Např. s. 23n nebo s. 43.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 55. a 60. Na Stalina odkazuje rovněž v problematice *přechodu od antické společnosti k feudální* (s. 61).

¹⁰⁸ K vulgarizaci (nejen) marxistického dějepisectví za Stalinovy éry např. Petrušek, Miroslav. Stalinova verze marxismu jako „ortodoxní“ model. *Historická sociologie*. 2003, 1, s. 33–54. Dále též Beneš, Zdeněk. Tradice a úkol. Tři polské pohledy na dějiny dějepisectví. *ČCH*. 2015, roč. 103, s. 114–154.

¹⁰⁹ Konrad, Kurt. *Dějiny husitské revoluce*, s. 30–31.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 33.

¹¹¹ Tamtéž, s. 35. Valdenství mělo dokonce podle Konráda *předjímat komunismus a měšťácké republiky*. Konrad zařazuje *husitskou revoluci* do *světové revoluce měšťácko-plebejské* (podobně jako po něm též R. Kalivoda), z níž měla být *nejúspěšnější* a tvořit její *nevyšší bod* (s. 39).

¹¹² Tamtéž, s. 44. Konradova formulace rovněž nabízí možnost studia mezi vědeckého vyjadřování (srov. např. slova K. R. Poppera: *Je často nemožné poznat, kde končí metafora a kde začíná vážná teorie*. Popper, K. R. *Bída historicismu*. Praha: Oikoymenth, 2008, s. 96.

Konrad však na druhou stranu nedává husitskou revoluci kvalitativně na roveň s reformací a *selskými válkami*. Označuje ji za *první fázi* v cestě k *raně buržoaznímu revolucím*¹¹³. Podobně jako Slavík a Kalandra, i Konrád vychází z toho, že byla dílem měšťanstva (odvolává se přitom na Engelsovu práci *Německá selská válka*¹¹⁴). Ač se tedy v revoluci projevovaly *proletářské* myšlenky, byla iniciativa i konečné úspěchy na straně měšťanstva. Konrád ustupuje definici husitství od „klasiků“ marxismu a jejich periodizaci revolucí.

Konrád, rovněž jako Slavík a Kalandra, promítá do husitské revoluce periodizaci Velké francouzské revoluce: Lipany znamenají *thermidor*, Hus je obdobou Barnaveho nebo Lafayette, kněží jsou obdobou *politických komisařů*. Používání analogií obhajuje tím, že mezi pojmy a událostmi nachází *vnitřní spojení*, mezi které počítá společenské podmínky, třídu a ideologii¹¹⁵.

Z Konradových publicistických textů, které jsou součástí edice, se dozvídáme, že

*husitská revoluce byla mezi revolucemi doznívajícího středověku revolucí největší – svým dosahem i svým úspěchem. John Ball a Wat Tyler v Anglii, Etienne Marcel a povstání jacquerie ve Francii, ba i Münzer a selské války v Německu zůstávají historicky pod úrovní husitské revoluce. A máme plné právo být hrdi na tuto Velkou revoluci v české minulosti.*¹¹⁶

Na směřování povstání a revolucí vidíme, že žánr publicistiky nám dovolí říci víc než odborný text; ovšem ke škodě jednoznačnosti. Marxistická definice revoluce zde ustupuje metaforické nadsázce¹¹⁷.

Práce Kurta Konrada nese několik společných znaků s knihami, které jsme představili výše: s Janem Slavíkem se ztotožňuje v tom, že husitství bylo revolucí plně uskutečněnou, avšak v podmínkách doby, v níž se odehrála, na ní nemohlo být přímo navázáno revolucemi buržoazními. Se všemi předchozími autory (kromě B. Mendla) má Konrad společné uvádění

¹¹³ Konrad, Kurt. *Dějiny husitské revoluce*, s. 184.

¹¹⁴ Konrád požaduje zejména *metodologická poučení*, která má *Německá selská válka* nabízet (s. 97).

Můžeme dodat, že *Německá selská válka* Friedricha Engelse je dílo, které se objevilo ve většině knih, které pojednávají o husitství či o jiných sociálních nepokojích. Odhlédneme-li od problematiky, kterou Engels popisuje, zaujme nás struktura díla a pojmy, které užívá a které přebírají také čeští autoři. Je v ní mnoho analogií k Engelsově současnosti – jak k událostem, tak i k osobnostem. Všechny konflikty a v rámci německé selské války považoval za třídní boj. Také výsledek války, který hovoří o úspěchu té třídy, která je *historicky na řadě*, tedy měšťanstva, můžeme nalézt již v této Engelsově práci.

¹¹⁵ Konrad, Kurt. *Dějiny husitské revoluce*, s. 238.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 278–279.

¹¹⁷ Podobné znaky nese např. též Konradův publicisticky laděný text *Španělské revoluce*, v němž mj. propaguje Stalinem vytvořenou *lidovou frontu* a nutnost *jakobínského vedení války* (s. 169).

analogií k revoluci francouzské. Konrad je však tím, kdo husitství zařazuje do kategorie tzv. raně-buržoazní revoluce.

2.2. Období mezi lety 1945–1956

Po roce 1945 mezi historiky, kteří se zabývají revolucemi nebo sociálními dějinami, vyčnívá skupina kolem bývalého časopisu *Dějiny a přítomnost*. Jeho zakladatelé se na něj pokusili navázat *Časopisem pro hospodářské a sociální dějiny*¹¹⁸. Vedle známých jmen Václava Husy a Jana Pachty je zde figuruje i jméno Josefa Polišenského. Tato skupina však bude po roce 1948 upozaděna svými mladšími kolegy: Josefem Mackem, Františkem Grausem či Františkem Kavkou.

Jak píše Zdeněk Beneš, kontinuálnímu vývoji v českém dějepisectví v jistém smyslu zabránila válka¹¹⁹. Osobnosti prvorepublikové katedrové historie sice mnohdy navázaly na svou činnost i po válce, avšak již v jiných podmínkách, daných válečnou zkušeností a převažujícím levicovým intelektuálním klimatem¹²⁰. Už od roku 1945 můžeme zaznamenat pokus o rozchod s předchozím vývojem. Ve své radikální podobě měl být uskutečněn komunistickou ideologií a jím předepsaným *z vulgarizovaným marxismem*, ale v praxi se spíše projevil *inkorporací tradic a nikoli jejich popřením*¹²¹.

Samotnému pojmu revoluce se věnuje text **Jana Slavíka** *Pojetí revoluce v novodobém dějepisectví*. Autor v něm vyslovuje přesvědčení, že na začátku bádání musí stát *ujasněná teorie revoluce*¹²². A jelikož *vnější události působí na rozvoj historického myšlení*¹²³, tak tedy i odehrávající se revoluce mají mít vliv na promýšlení *teorie dějinného procesu*¹²⁴ a mají nás nutit k ujasňování pojmů¹²⁵. Poznáváme tedy současné revoluce skrze minulé a naopak na základě pravidelností, což nám pomáhá *zdokonalit [jejich] chápání*.¹²⁶ Slavík se hlásí k pojetí

¹¹⁸ Který však bude vycházet stejně krátce jako jeho předchůdce.

¹¹⁹ Beneš, Zdeněk. *Kontinuity a diskontinuity českého dějepisectví 20. století*, s. 209.

¹²⁰ Tamtéž, s. 211.

¹²¹ Tamtéž.

¹²² Slavík, Jan. *Pojetí revoluce v novodobém dějepisectví*. In: První sjezd československých historiků 1937. Praha: 1938, s. 67.

¹²³ Tamtéž, s. 65.

¹²⁴ Tamtéž, s. 66.

¹²⁵ Tamtéž, s. 71. Zde Slavík pod vlivem marxismu *klade rovnost mezi pojem a podstatu jevu*: Horský, Jan. *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení*, s. 23.

¹²⁶ Slavík, Jan. *Pojetí revoluce v novodobém dějepisectví*, s. 66.

revoluce jako zákonitého zjevu společenského¹²⁷. Slavík je tedy přesvědčen o existenci revoluce jakožto zákonitého jevu, jehož podstatu je možné postupně odhalovat.

Podobně se pojímům **Jan Slavík** věnuje i jinde. Dvoudílná kniha *Vznik českého národa*¹²⁸, jež, jak napovídá její podtitul *Úvod do českých dějin*, se měla stát novou učebnicí dějin, *sociologicky* pojatou. Už z toho je zřejmé, že se tak Slavík vyrovnává s učebnicemi svých předchůdců, zejména J. Pekaře.

Slavíkovo dílo zapadá do kategorie těch knih, které vznikaly jako obranné ke konci první republiky nebo v průběhu války¹²⁹. Tomu odpovídá, mimo přímé komentáře, například i zaměření jednotlivých kapitol, v nichž je dáván velký prostor problematice soužití Čechů a Němců¹³⁰. V čem tedy vidí Slavík „základní hledisko“ svého *Úvodu*?

Slavík vychází z teze, že obsah pojímů se v průběhu dějin mění¹³¹. Chce se tedy vyhnout *anachronismům* tím, že se v podstatě pokusí z pramenů odvodit adekvátní obsah pojímů té které doby¹³². Metanarací Slavíkovy knihy je cesta českého národa dějinami, na níž má docházet k jeho zdokonalování¹³³ a popisem této cesty se má národ zpětně vychovávat.

Různé názory např. na původ měst mají mít kořen v *nestejné definici pojmu*¹³⁴. Hovořili-li Slavík o zemských deskách jako o *konkrétním výrazu nového pojmu stát*, je možné se domnívat, že tento pojem má konkrétní reálný, dobově odpovídající, obsah, tedy že pojem je výrazem reality¹³⁵.

Viděli jsme tedy, že Slavík i zde, podobně jako již v knize *Husitská revoluce* nebo v textu *Pojetí revoluce v novodobém dějepisectví*, na počátku bádání předpokládá teorii a z ní vyplývající pojem revoluce, který je však možno na konci práce, díky novému bádání, zdokonalit tak, aby co nejlépe odpovídal historické skutečnosti.

¹²⁷ V podobném duchu vyznívá též Slavíkův referát *Historické pojmosloví* přednesený na II. Sjezdu čs. historiků. Zde mluví o *anarchii ve vědeckém pojmosloví*, kterou by mělo vyřešit jejich *prohlubování*, tedy sjednocování a vybrušování jejich náplně: *Druhý sjezd československých historiků (5. - 11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepisectví v letech 1935 - 1948*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 1993, s. 219–228.

¹²⁸ Slavík, Jan. *Vznik českého národa*. díl I. a II. Praha: Pokrok, 1946 a 1948.

¹²⁹ K této Slavíkově práci např. Nodl, Martin. Jan Slavík a vznik českého národa. In: *Život plný střetů*. Jan Slavík a vznik českého národa, s. 47–57.

¹³⁰ Např. celá jedna kapitola nese název *Český stát a národ v kronice Dalimilově*.

¹³¹ Slavík, Jan. *Vznik českého národa*. díl I., s. 11.

¹³² Tamtéž.

¹³³ Tamtéž, s. 7.

¹³⁴ Slavík, Jan. *Vznik českého národa*. díl II., s. 41, podobně též s. 162.

¹³⁵ Tamtéž, s. 126.

Nyní se dostáváme k pracím, které vycházely po roce 1948, tedy v počáteční fázi komunistické diktatury. Přední místo v reflexi pojmu revoluce na historické látce patří Josefu Mackovi.

Josef Macek ve své práci *Tábor v husitském revolučním hnutí* (a v její zkrácené verzi *Husitské revoluční hnutí*¹³⁶) operuje s tezí o všeobecné krize feudalismu, během níž mělo dojít k prvním pokusům o změnu *společenského řádu* prostřednictvím revoluce. Situace feudální společnosti se po všech stránkách zhoršuje a revoluce je jediný způsob, jak tuto krizi vyřešit.

Nejdále se měla situace přiblížit k řešení ve středověkých Čechách. Katalyzátorem revoluce byl Jan Hus, který svým dílem položil *základ revoluční teorii*¹³⁷. Této teorie pak různě, podle svých zájmů, využívají jednotlivé třídy do revoluce zapojené. Podobně jako již Mackovi předchůdci, Jan Slavík, Závěš Kalandra a Kurt Konrad, stanovuje Macek fáze revoluce, které odpovídají tomu, že počáteční vůdce, chudina, je postupně zatlačována do pozadí s tím, jak se uspokojují zájmy měšťanstva, jež na pokračování revoluce nemá zájem.

Nemalý prostor věnuje Macek také objasňování pojmu revoluce. I když nenabízí žádnou přesnou definici, pojem revoluce s husitstvím spojuje. Husitství totiž podle Macka nese všechny její znaky. Macek však zároveň upozorňuje na skutečnost, že husitství nelze jako revoluci klasifikovat podle marxistické periodizace dějin. Marx a Engels totiž zařadili husitství do kategorie *selských válek* a husitství tak spadalo pod *předstupeň*, pod *ranou formu buržoazní revoluce*¹³⁸. Macek proto považuje za nejvhodnější označit husitství jako *husitské revoluční hnutí*.

Macek nabízí celou řadu historických analogií a z nich pramenící tradice třídních bojů. S husitstvím tak spojuje selské povstání z roku 1775, *národní obrození* a (jako završení této tradice) únorové události roku 1948.

2.3. Období mezi lety 1956–1970

Přibližně od roku 1956 dochází v Československu uvolňování politického tlaku ve společnosti i ve vědě. Ve větší míře jsou navazovány kontakty se západní historiografií. Marxističtí teoretici Ivan Sviták, Karel Kosík a Robert Kalivoda požadují *samostatnost*

¹³⁶ Macek, Josef. *Tábor v husitském revolučním hnutí*. I. a II., Praha: ČSLAV, 1955.

¹³⁷ Macek, Josef. *Husitské revoluční hnutí*. Praha: Rovnost, 1952, s. 42. Samotnou revoluční ideologii však nabízí až hnutí chiliastické: *Tábor v husitském revolučním hnutí*. díl 1, s. 262.

¹³⁸ Macek, Josef. *Husitské revoluční hnutí*, s. 162.

vědeckého bádání vůči ideologii a politice, rehabilitaci skutečné teorie¹³⁹. Po regresi z roku 1958, kdy dochází ke kampani proti údajně nemarxistickým historikům, pokračuje *liberalizace*, která trvá přibližně až do roku 1970. Jak ale dále konstatuje Zdeněk Beneš, ani normalizace *neoddělila české bádání od evropského kontextu*, výrazně však ztížila kontakty se západní historiografií¹⁴⁰. Uvolňování 80. let se projevovalo hlavně na vědeckých setkáváních, jakými byly akce *Husitský Tábor*, *Komeniologické dny v Uherském Brodě* a *Smetanovské dny v Plzni*.¹⁴¹ Rozvíjelo se studium dějin každodennosti a materiální kultury, hlavně v dílech Josefa Petráně. Inspirace kvantifikačními a komparačními přístupy německé historiografie se projevíly hlavně v pracích Miroslava Hrocha.

Prací, která by mohla stát na začátku období, které jsme právě popsali, je ***Husitská ideologie***¹⁴² filozofa **Roberta Kalivody**.

Již věnování knihy památce Kurta Konrada napoví, že se zde budeme moci setkat s jeho vlivem. Kalivoda se odvolává nejen na Konradovo *pojetí stranickosti*, tedy na přiznaný a nezastíraný politický aktivismus ve vědě, ale rovněž Konradovi připisuje klíčové místo¹⁴³ v konstrukci marxistického pojetí husitství coby revolučního fenoménu. A také, podobně jako u Konrada, i v Kalivodově knize zaujímá značný prostor reflexe tzv. buržoazní literatury¹⁴⁴ k tématu husitství, její kritika a historizace, tedy jakási dekonstrukce z třídního hlediska¹⁴⁵.

Za zlom v nazírání husitství a cestu k jeho marxistickému chápání považuje (stejně jako Kurt Konrad) až dílo Zdeňka Nejedlého, který měl podle Kalivody ukázat na *skutečný smysl a obsah, na sociálně revoluční cíle husitského hnutí a využití revoluční tradice pro podepření současného boje*¹⁴⁶. Jak je vztah minulost-současnost v tomto smyslu pro Kalivodu důležitý, dokládá v úvodu knihy, když říká, že *pravdivého osvětlení minulosti je základní*

¹³⁹ Beneš, Zdeněk. *Kontinuity a diskontinuity českého dějepisectví 20. století*, s. 213.

¹⁴⁰ Tamtéž.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 214.

¹⁴² Kalivoda, Robert. *Husitská ideologie*. Praha: ČSAV, 1961.

¹⁴³ I když Kalivoda nezapomíná ani na práce Jana Slavíka (zvláště jeho *Husitskou revoluci*), a jeho vliv na práce Konradovy i své, takřikajíc zakladatelská zásluha podle něj nepřísluší Slavíkovi, nýbrž Konradovi (s. 137).

¹⁴⁴ Kalivoda (podobně jako jiní marxisté) si u *buržoazních historiků* kromě *dílčích poznatků* cení jejich *obrovské heuristické práce*, bez níž by, jak Kalivoda přiznává, nebyla marxistická historiografie *myslitelná* (s. 151n, 289 či 402).

¹⁴⁵ Z tohoto pohledu je pro Kalivodu (stejně jako pro K. Konrada či J. Slavíka) nejpříjemnější práce Ernsta Troeltsche *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. Vidí v ní (přes jisté výhrady) *imposantní a dosud nepřekonané zpracování vývoje křesťanské nauky* (s. 139 a 473).

¹⁴⁶ Kalivoda tedy potvrzuje tuto roli Z. Nejedlého v marxistickém dějepisectví, jež mu byla marxisty obecně přiznávána (s. 156). O jejím pozdějším zpochybnění např. text Václava Krále *O marxistickou koncepci národních dějin*, s. 134n. (Král, Václav, ed. *Historiografie, její retrospektivy a perspektivy: soubor analytických statí*. Praha: Čs.-sovět. institut ČSAV, 1973).

*kulturní potřebou socialistického člověka a pomáhá v zápase o budoucnost*¹⁴⁷. Význam, který podle Kalivody hraje husitství pro český národ, a jeho prostřednictvím též pro zbytek světa¹⁴⁸, nám dovoluje usuzovat, že pro autora hraje roli velmi silného „symbolického centra“¹⁴⁹.

V Kalivodově textu je jedním z klíčových témat zařazení husitství mezi sociální revoluce¹⁵⁰. Protože u klasiků marxismu pro tuto tezi nenašel jednoznačnou oporu, musel si pro ni nejprve připravit půdu¹⁵¹. *Husitskou revoluci*¹⁵², zasazuje do rámce tzv. *krize feudalismu*¹⁵³, tedy takové krize, jež neměla ještě vést k odstranění feudalismu v celé Evropě a jež se navíc měla odehrávat v rámci *předkapitalistické ekonomiky*¹⁵⁴. Aby se vyhnul zlomu mezi feudalismem a kapitalismem, ke kterému mělo dojít následkem prvotní akumulace kapitálu, pracuje Kalivoda s teorií *zbožní výroby, která není sice ještě kapitalistická, ale svou podstatou již není feudální [...] a feudalismus rozkládá*¹⁵⁵. Z této pozice pak nahlíží na smysl *selsko-plebejských hnutí v boji za buržoazní ekonomiku v maloburžoazní podobě*¹⁵⁶. Z tohoto důvodu jsou pro pojmenování husitství jako revoluce *selsko-plebejská hnutí* klíčová. Právě *lidové kacířství* má předjímat *vysokou teorii*, která bude podkopávat feudální společnost. Při vzniku této ideologie hraje podle Kalivody klíčovou roli *změna společenské funkce obsahu prvků feudální ideologie*¹⁵⁷. A k tomuto kroku mělo dojít již v díle Jana Husa. Na rozdíl od Kurta Konrada, který vidí Husa jako Lafayeta, spatřuje tedy Kalivoda v Husově učení *skutečný klíč k pochopení husitského myšlení jako celku v jeho progresivní vzestupné linii a sociálně revoluční smysl a obsah jeho boje*¹⁵⁸. Stručně řečeno, jedná se o mechanismus

¹⁴⁷ Kalivoda, Robert. *Husitská ideologie*, s. 7.

¹⁴⁸ *Vzepětí národních sil, které fascinuje svou humanitní náplní a osvětluje jako reflektor budoucí cestu nejen vlastního národa, nýbrž celého lidstva* (tamtéž, s. 8).

¹⁴⁹ Husitství je tak silné „symbolické centrum“, že je s každou změnou režimu stále nově zpracováváno.

¹⁵⁰ Zajímavé je tvrzení F. Šmahela, který říká, že Kalivoda nepovažoval husitskou revoluci za *anomálii*, nýbrž za *projev normality*: Šmahel, František. *Husitský věk v pojetí Roberta Kalivody*. In: *Historicko-filosofické dílo Roberta Kalivody*. Olomouc: Katedra bohemistiky FF UP, [2000?], s. 31. F. Šmahel byl o výjimečnosti husitství přesvědčen již v 60. letech v textu *Vzdálená minulost husitství*. In: *Naše živá a mrtvá minulost*, kde tvrdí, že husitství má *kvality revoluce, a nikoli pouhého revolučního hnutí* a že prokazuje *typovou příbuznost s pozdějšími buržoazními revolucemi* (s. 58). Je však otázkou, jestli je toto Šmahelovo tvrzení tolik odlišné od tezí R. Kalivody. Domníváme se, že nikoliv.

¹⁵¹ K tomu více Kalivoda: *Marx ani Engels takovou teorii nevypracovali, ani nemohli vypracovat, dodali k ní však některé základní kameny [...]: Kalivoda, Robert. Husitská epocha a J. A. Komenský*. Praha: Odeon, 1992, s. 182. Byl zde tedy prostor, který umožňoval nové interpretace sociálních konfliktů. Avšak jejich nebezpečí spočívalo v tom, že mohlo narušit dosavadní periodizaci třídních bojů.

¹⁵² Tohoto spojení užívá od počátku své práce.

¹⁵³ Kalivoda, Robert. *Husitská ideologie*, s. 8. Distančuje se však od představy krize všeobecné (s. 11).

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 32.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 34. K tomu viz zajímavou pozn. 8 na s. 111, že na tuto problematiku *logika nestačí*.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 37 a 38.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 153.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 9.

obrácení základních ideologických kamenů feudalismu proti němu samotnému¹⁵⁹. V rámci husitství měl být nejdále doveden v chiliasmu, konkrétně u adamitů. Tato *plebejsko-táborská ideologie*¹⁶⁰ měla dát základ myšlenkové linii, která v polovině 19. století vyústuje v *marxismus*¹⁶¹. Skutečnost, že na české půdě vzniká první historická podoba moderní revoluční ideologie, je vysvětlitelné a pochopitelné jedině tím, že na české půdě propuká a uskutečňuje se první moderní evropská revoluce¹⁶².

Jak si máme tedy takovou revoluci představit? Kalivoda ve svém díle užívá několik termínů, které znamenají vlastně totéž: *husitská revoluce* = *husitské revoluční hnutí* = *raně buržoazní revoluce*. Husitství tedy představuje pro Kalivodu tzv. raně buržoazní revoluci. Podobně jako před ním už Kurt Konrad či Josef Macek, „zachraňuje“ husitství pro marxismus Kalivoda tím, že je srovnává s německou selskou válkou, kterou mezi třídní konflikty vedoucí k buržoazním revolucím zahrnoval již F. Engels.

Raně buržoazní revoluce nemá být *kvalitativně novým stupněm*, nýbrž *jen prvním vlomem do feudálního systému*¹⁶³. Je-li raně buržoazní revoluce kvalitativně jinde než revoluce buržoazní, neplatí to ovšem o jejím *myšlení*, které, jak říká Kalivoda, je kvalitativně na úrovni myšlení buržoazního¹⁶⁴.

A co činí husitskou revoluci revolucí raně buržoazní? Mají to být tyto prvky: *celonárodní revoluční krize*, *vítězné hnutí*¹⁶⁵ a *program buržoazie*, kterým disponuje *předkapitalistické měšťanstvo*¹⁶⁶. Nadto se zde vyskytuje ještě *selsko-plebejská třídní frakce* s programem likvidace feudalismu a s (již tehdy) antikapitalistickou tendencí, které měly ve svém důsledku vést ke vzniku *programu buržoazní rovnosti*¹⁶⁷. Tyto uvedené rysy navíc Kalivodovi umožňují klasifikovat husitství a německou selskou válku jakožto sociální revoluce, zatímco předchozí sociální konflikty pak pouze jako *revoluční hnutí*¹⁶⁸.

Kalivoda pro popis průběhu sociálních konfliktů používá metafor z oblasti biologie (*revoluční kvas*) nebo (podobně jako i Jan Slavík, Závěš Kalandra, Kurt Konrad a Josef

¹⁵⁹ Podobně již J. Slavík v *Husitské revoluci*.

¹⁶⁰ Kalivoda, Robert. *Husitská ideologie*, s. 335.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 383.

¹⁶² Tamtéž, s. 389. A dále: *Časově od marxismu nejdále má k němu nejbližší opravdovost svých sociálních cílů, socialistickým smyslem svých demokratických ideálů* (s. 392).

¹⁶³ Zdeněk Vašíček označuje pojem *raně buržoazní revoluce* za *neverifikovatelný konstrukt* (Vašíček, Zdeněk. *Přijetí podmínek*, s. 188).

¹⁶⁴ Kalivoda, Robert. *Husitská ideologie*, s. 138.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 70.

¹⁶⁶ Kalivoda si je zároveň vědom toho, že *buržoazní třída*, jakožto nutná podmínka *buržoazní revoluce*, tehdy ještě neexistovala (s. 80).

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 74–75.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 76.

Macek) takových, které prozrazují, jakou roli hraje Francouzská revoluce a její fáze při definování sociálních konfliktů, jako jakýsi čistý příklad revoluce (*thermidor*, *bílý teror*, *čtvrtý stav* aj.).

U Kalivodovy knihy můžeme zmínit ještě roli subjektu v dějinách a o jeho limitech. Pro Kalivodu totiž, jak říká, sice *objektivní pohyb není možný bez nepřetržitých subjektivních podnětů, objektivní ekonomický činitel však nepřetržitě přerůstá původní subjektivní záměry a cíle a stává se vlastním demiurgem skutečnosti*.¹⁶⁹ Z této pozice pak nahlíží i mechanismus průběhu *rolnických povstání*, kdy neřeší jejich motivace, ale spíše jejich význam z dlouhodobé perspektivy: přispívají sice ke vzniku pozdějších buržoazních revolucí, avšak mohou jen tehdy získat *trvalý vliv, pokud odpovídají vývojovému směru hlubších ekonomických tendencí. Je totiž třeba vidět, že třídní boj je formou a nástrojem ekonomického pohybu, nikoliv jeho vlastní určující příčinou*.¹⁷⁰ S tímto pohledem souvisí také Kalivodova metodologická východiska, pojetí teorie a praxe: *Praxe tak koriguje dřívější falešnou teorii. Je však nezbytné, aby i teorie se vyrovnala s novou praxí, aby ji sankcionovala a zevšeobecnila a dodala tak základnu k masovému uplatnění nové praxe*.¹⁷¹

Kalivoda ve svém díle zvláště rozvinul to, co o husitství coby revoluci napsal Kurt Konrad¹⁷².

Kalivoda považoval husitskou revoluci za úspěšnou nejen z dlouhodobého hlediska (jako příspěvek k revoluční tradici), nýbrž i z hlediska současného. „Lipany“ tedy nevnímal jako její porážku, neboť vedly ke kompaktátům a tím k náboženské svobodě¹⁷³. Nutno dodat, že podobný názor zastával i Jan Slavík (na rozdíl od Závaše Kalandry, Kurta Konrada a Josefa Macka).

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 38.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 54.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 333. A dále: *V marxistickém pojetí dějin filosofická metoda není zvláštní apriorní myšlenkovou sférou, odpovídá naopak objektivnímu mechanismu společenského pohybu, má právo na život jako filosofická metoda a teorie pouze tehdy, je-li konkrétní skutečností a konkrétním bádáním neustále prokazována; nemá samostatnou „metafysickou“ existenci, není zvláštním vyděleným systémem filosofických hodnot* (s. 481).

¹⁷² Kalivoda navazuje, jak sám říká, *na českou verzi marxistické teorie rané revoluce, která se vyvinula v linii Slavík–Konrad*. Konrad měl být pak tím, kdo *jako první zařadil husitskou revoluci na počátek řetězu evropských revolucí* (Kalivoda, Robert. *Husitská epocha a J. A. Komenský*, s. 184). Ke Kalivodovi a jeho místě v husitologickém bádání viz např. text Martina Nodla *Kontinuita a diskontinuita husitologického bádání 50. a počátku 60. let 20. století* in *Dějepisectví mezi vědou a politikou*. Brno: CDK, 2007. ISBN 978-80-7325-112-3, s. 105n.

¹⁷³ Petr Horák tuto linii u Kalivody označuje jako *cestu k duchovnosti moderního člověka*, kterou řadí do kategorie *smyslu českých dějin (K filozofii dějin Roberta Kalivody in Historicko-filosofické dílo Roberta Kalivody*, s. 38. Ve stejném sborníku ji pak Petr Rohel považuje za *ideál všestranně rozvinutého člověka*, který ústí v *totální humanismus (Robert Kalivoda – filozof, publicista, politik*, s. 46). Nutno zmínit, že podobný (avšak nikoliv srovnatelný) ideál rozvíjení člověka zastávali např. též T. G. Masaryk nebo J. L. Fischer. Můžeme tedy souhlasit s Pavlem Flossem, když říká, že u Kalivody má revoluce *humanizační hodnotu (Úvaha o Kalivodově obrazu člověka in Historicko-filosofické dílo Roberta Kalivody*, s. 144).

2.4. Exkurs: modely revoluce v sociologii 60. let

Konec šedesátých let přináší na téma revoluce dvě pozoruhodné studie z oblasti sociologie, a sice *Sociologický model husitské revoluce v hranicích politického systému pražských měst*¹⁷⁴ od Karla Hrubého (1967) a *Sociologický model revolučního procesu*¹⁷⁵ (1968) od Jaroslava Krejčího. Tyto práce zde uvádíme z toho důvodu, abychom ukázali možnosti, které pro historiky otevíralo bádání příbuzných oborů.

Karel Hrubý svým textem znovu otevírá problematiku husitské revoluce z marxistického hlediska, když revoluci definuje jako záměrný a násilný proces politický, při němž jde o přesun moci z jedné třídy na druhou, jenž nadto prochází různými fázemi¹⁷⁶. Důležité ve vývoji definice husitství jako revoluce je skutečnost, že u Hrubého husitská revoluce byla revolucí [...] ve smyslu sociálně politickém a taktéž, že Jana Slavík uvádí coby autora, jemuž náleží iniciativa při nahlížení husitské revoluce coby sociální jev obecné povahy¹⁷⁷. Z toho lze usuzovat, že odmítání Slavíka u předchozích prací mohlo být motivováno spíše politicky než metodicky.

Hrubý nabízí šestifázový model pohybu revoluce¹⁷⁸:

1. expozice 1413-19: zápas o hegemonii;
2. amplituda 1419-22 vnitřní diferenciacie revolucionářů a vítězství měšťanského křídla;
3. první stabilizační pokus 1422–27: snaha o legalizaci změn a dohodu s odpůrci;
4. repulzace 1427–37: předčasné uzavření nepřipustné pro radikály a jejich porážka;
5. druhý stabilizační pokus: restaurování královské vlády, nikoli sociální struktury a ideologie katolicismu;
6. vyústění revoluce: vítězství husitské ideologie a stabilizace země.

Hrubý byl přesvědčen o tom, že model skupin sociální akce uplatněný na průběh husitské revoluce v Praze je aplikovatelný na revoluční model v celé novověké Evropě.¹⁷⁹

U Hrubého můžeme jednak v rozvinuté podobě nalézt revoluční fáze, které ve své práci navrhoval už Jan Slavík, jednak vítězství husitské ideologie, jejímž přímým důsledkem

¹⁷⁴ Hrubý, Karel. Sociologický model husitské revoluce v hranicích politického systému pražských měst. Sociologický časopis. 1967, roč. 3, č. 5, s. 575–590.

¹⁷⁵ Krejčí, Jaroslav. Sociologický model revolučního procesu. In: Sociologický časopis. 1968, roč. 4, č. 2, s. 159–173, č. 6, s. 635–649.

¹⁷⁶ Hrubý, Karel. Sociologický model husitské revoluce v hranicích politického systému pražských měst, s. 575.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 576.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 580.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 590.

byla náboženská dohoda. Tuto změnu k lepšímu, a tedy úspěch husitské revoluce, jsme mohli pozorovat u Kalivody.

Text **Jaroslava Krejčího** *Sociologický model revolučního procesu* vychází z podobných teoretických základů, jako studie Karla Hrubého. Krejčí již na začátku postuluje důležitost revoluce pro marxistickou sociologii coby nezbytný *předpoklad přeměny kvantitativních změn ve změny kvalitativní*, zajímavé však je, že ještě předtím konstatuje, že *obecná teorie revoluce není dosud [...] uspokojivě propracována*¹⁸⁰. Svou studii tedy podle všeho považuje právě za cestu, jak to napravit.

Následující řádky věnuje definování pojmů týkajících se revoluce a rovněž rozvrstvení revolučního procesu. V návaznosti na Karla Hrubého identifikuje termín *revoluční převrat* jako *jednotlivé dílčí násilné změny a revoluční proces coby označení celého historického období revolučně podmíněných přeměn*¹⁸¹. Dále jsou to pojmy *revoluční pokus* nebo *povstání* pro neúspěšný převrat či revoluci; sérii *revolučních pokusů* označuje jako *revoluční vření*. Nakonec ještě uvádí *revoluční hnutí*, což je *organizace lidí a agitace za účelem násilného prosazení změny mocenských poměrů, resp. strukturních změn ve společnosti*¹⁸².

Revoluce má podle Krejčího úspěch tehdy, když *v jejím důsledku došlo ve společenské struktuře ke změnám, jejichž kvalitu můžeme přirovnat k jakémusi váženému průměru revolučních programů*.¹⁸³

Krejčí pak revoluční procesy dělí na *vertikální*, tedy ty *s převahou vnitřní problematiky* a *horizontální* *s problematikou převážně vnějších vztahů*¹⁸⁴. *Dovršený revoluční proces*, tedy úspěšná revoluce, je pro něj *uzavřeným cyklem* s podobným mechanismem. To mu dovoluje stavět na roveň následující revoluce: *revoluce česká* z 15. století, *revoluce anglická* ze 17. století a *revoluce francouzská* z přelomu 18. a 19. století. Jejich struktura odpovídá těmto fázím:

1. *Náběh (dozrávání)*; 2. *Stlak*; 3. *Výbuch*; 4. *Rozkmit*: v této fázi se příznivci i odpůrci revoluce dělí na tyto pozice: kontrarevolucionáři, revoluční pravice, rev. střed, rev. levice, krajní pravice; 5. *Záchyt*; 6. *Ztuzení a deformace*; 7. *Expanze*; 8. *Zvrat*; 9. *Kompromis*; 10.

¹⁸⁰ Krejčí, Jaroslav. *Sociologický model revolučního procesu*, s. 159.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 161.

¹⁸² Tamtéž, s. 162.

¹⁸³ Tamtéž.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 163.

Restaurační tlak; 11. Konsolidační převrat. Celý tento revoluční proces by měl trvat 35–60 roků.

Viděli jsme, že pojetí československých sociologů chtěla cílit na přesná pojmová vymezení a stanovení mechanismu revoluce coby cyklu. Ač sami sebe považují za marxisty, domníváme se, že jejich modely mají mnoho společného s modely nemarxistů a že tedy existuje velký styčný prostor na badatelském poli stanovení konkrétních fází revolucí.

2.5. Období mezi lety 1970–1989

Vraťme se však nyní k pracím historiků. Jak již bylo řečeno, navázala česká historiografie také na podněty z francouzského prostředí.

Jedním z výsledků těchto kontaktů byla též kniha *Rebelie*, jejímž autorem je **Josef Petráň**¹⁸⁵.

Tato práce spadá sice do kategorie knih tzv. populárně naučných, avšak je pro nás zajímavá z hlediska vývoje a možností dobové historiografie. Je třeba zmínit, že vydání *Rebelie* předcházela podobná publikace, na níž se Josef Petráň podílel, a sice *Nevolnické povstání 1775*¹⁸⁶, jejíž počátek lze nepochybně hledat již v 60. letech. Vzhledem k tomu, že *Rebelie* z *Nevolnického povstání 1775* nejen že obsahově vychází, ale nadto ji ještě koncepčně přesahuje, zaměříme se pouze na ni.

Těžiště Petráňovy knihy spočívá v kladení nových otázek již dříve zpracovávané historické látky a v pluralitě odpovědí na ně. S tím souvisí také *intermezza*, která jsou jejich součástí. Jedná se o rozhovory s odborníky ne-historiky o otázkách, jejichž zodpovězení prameny nenabízejí snadno. Na tom vidíme Petráňův pokus o mezioborovou spolupráci v humanitních vědách. Dále je zde též snaha nepodléhat pramennému čtení (hlavně výpovědí z pozic ne-sedláků) a také takřikajíc „nesednout na lep“ dobovým žánrům a obrazu povstání, který byl vytvořen ad hoc:

Rozsah působení selské vlády, zveličený pověstmi, svádí k tomu, že historikové připisují na její konto organizaci celého povstání. Opakují to, co tvrdily úřady brzy poté, co

¹⁸⁵ Petráň, Josef. *Rebelie. Příběh jednoho týdne a dvou dní v březnu roku 1775*. Praha: Československý spisovatel, 1975.

¹⁸⁶ Petráň, Josef. *Nevolnické povstání 1775. Prolegomena edice pramenů*. Praha: Univerzita Karlova, 1972.

*proskočily pravdivé i fantastické zprávy o zatčení selského gubernu. [...] Literatura příliš snadno podléhá klamu kronikářů i jiných zpravodajů [...]*¹⁸⁷.

Petráň se snaží rozklíčovat motivace, které vedly dobové aktéry k jejich činům, přičemž zjišťuje, že se většinou jednalo o souhrn různých (často subjektivních a z dnešního pohledu možná „malicherných“) příčin i náhod, neredukovatelných na jednu z nich. Výše uvedená citace je právě výstrahou před postupem, kdy historik přebíráním dobových zpráv vlastně ukazuje dobu „feudálnější“ a vzbouřence „uvědomělejší“ než jací reálně byli¹⁸⁸. Petráň se tedy snaží vypořádat i se zdánlivě nelogickými¹⁸⁹ činy aktérů; nechce je uklidit stranou jako výjimku potvrzující pravidlo, ale ukazuje je jako nedílnou součást celku dění, k jehož smyslu přispívají. Chování sedláků není výrazem ani buržoazní, ani proletářské ideologie, nýbrž jejich vlastní *ideologie českého rolnictva*, která *disponovala progresivním obsahem*¹⁹⁰ v rámci *všeobecné krize feudalismu*¹⁹¹ a zápasu *uvnitř vládnoucí třídy*¹⁹². Petránovi tak celé dění dává smysl skrze prizma snahy sedláků domoci se domnělého zlatého patentu. Nepředpokládá u nich ani revoluční, ani jiné politické záměry¹⁹³.

Jako již výše uvedení historikové a sociologové, zdůrazňuje Petráň pozitivní roli zážitku rebelie na vládnoucí i na podmaněnou třídu v dalším historickém vývoji¹⁹⁴. Petráň tím

¹⁸⁷ Petráň, Josef. *Rebelie*, s. 200–201. Povstání nemělo být centrálně řízeno, nýbrž se jednalo o několik nezávisle na sobě organizovaných akcí (Petráň, Josef. *Nevolnické povstání 1775*, s. 77).

¹⁸⁸ Petráň v práci *Nevolnickém povstání 1775* ukazuje, jak výjimečný byl požadavek na zrušení poddanství a že takřkajíc „protisystémové“ změny spočívaly většinou ve zrušení robot (s. 33). Vzbuřenci se navíc často domnívali, že se vlastně jen dožadují toho, co jim legálně náleží a co jim stát garantuje: *Jedním z hlavních podnětů rebelie 1775 bylo utajování robotního regulativu ze 7. dubna 1774* (tamtéž, s. 56). Taktéž počty rebelujících byly dobovými pozorovateli záměrně zveličovány. Vývoj psaní o rebeliích shrnuje např. J. Čechura v knize *Selské rebelie 1680*, kdy na příkladech historiků J. Svátka, K. Krofty a J. Prokeše ukazuje, že nacházení hlavního důvodu rebelií v nesnesitelných podmínkách vyplývajících z poddanství není ničím, s čím by přišel marxismus. Třídní boj tak v pracích historiků mohl mít kořen např. v nacionalismu. Sledujeme-li hlavní trend bádání po roce 1948, odvoláme se dále na Čechuru, když jej označíme za často *zjednodušený a deterministický chápaný materialistický výklad o příčinách a následcích sociálních konfliktů v minulosti*, v nichž vidíme *silnou aktualizaci a modernizaci rolnických revolt barokní epochy, jež nabývají fakticky profilu třídních bojů, typických v industriální společnosti* (Tamtéž, s. 17). Jsme si samozřejmě vědomi toho, že tuto podobu nelze přenášet na práce všech historiků, z nichž mnohé neuvádíme, jako byli např. E. Maur, J. Válka aj.

¹⁸⁹ Josef Petráň např. v práci *Nevolnické povstání 1775* dokládá, že hlavní iniciátoři rebelií měli poměrně nízké robotní normy (s. 38) a na rozdíl od starších rebelií nebyl počátek povstání roku 1775 *projevem zoufalství či posledním východiskem* (s. 44).

¹⁹⁰ Petráň, Josef. *Rebelie*, s. 220.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 217.

¹⁹² Tamtéž, s. 215.

¹⁹³ Tamtéž, s. 239.

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 259. A dále: *Revoluční hnutí venkovského lidu urychlilo společenský vývoj směřující k vytváření kapitalistických podmínek venkovského života na prahu národního obrození, k podlomení feudálního systému.* (Petráň, Josef. *Nevolnické povstání 1775*, s. 229).

tedy vlastně říká, že ač nemůže u vzbouřenců nacházet revoluční záměry, je možné jim na druhou stranu připsat alespoň roli katalyzátoru u těch, které proběhnou v budoucnosti¹⁹⁵.

U historika **Josefa Petráně** ještě zůstaneme. Všimneme si publikace, kterou napsal společně se svým kolegou **Miroslavem Hrochem** a která nese název *17. století – krize feudální společnosti?*¹⁹⁶. Autoři v ní definují náplň pojmu krize období jako *kauzální vztah mezi „ekonomickou obecnou krizí“ a revolučními a třídními konflikty.*¹⁹⁷ Tato krize podle nich *zostřila rozpory, které někde vedly k buržoazní revoluci.*¹⁹⁸ V pojetí krize vycházejí hlavně z prací časopisu *Past and Present.*¹⁹⁹ Avšak i mezi marxisty konstatují autoři pojmovou rozrůzněnost.

Pro marxisty je téma krize důležité, neboť zasahuje do problematiky přechodu mezi „společensko-ekonomickými formacemi“, a tím i do historického vývoje. Přiklání se k názoru, že i přes nerovnoměrnosti ve vývoji to byla krize celé formace, neboť uznávají *zákony materialistické dialektiky za platné také v podmínkách předkapitalistických společensko-ekonomických formací*²⁰⁰. Je to taková *společenská situace, kdy se objektivní rozpory uvnitř určitého jevu či procesu natolik vyhroutily, že se porušila jejich rovnováha.* Jiné *historické situace, které se s krizí často zaměňují, jsou rozklad, zostření vnitřních rozporů, deprese a úpadek*²⁰¹. Avšak všechny tyto projevy, jež svým nakupením mohly přivodit revoluci, se projevovaly různě: od *buržoazní revoluce* přes *nezdařené městské revolty a spontánní lidová povstání* po konflikty mezi absolutistickým státem a stavovskou opozicí²⁰². Krize obecná, tedy krize feudálního systému jako celku, se však nadto objevila také: jako kumulace dílčích krizí a také jako důsledek dopadu těchto krizí²⁰³.

Hromadění dílčích krizí jako příčinu revoluce jsme mohli sledovat již v Petráňově knize *Rebelie*. Je součástí marxistického přístupu k dějinám²⁰⁴ a setkáme se s ním i dále.

¹⁹⁵ Lucie Storchová pojmenovala tento přístup jako *marxizující dějinný mechanismus, který spojuje kauzalitu revoluce s hromaděním dílčích krizí* (Storchová, Lucie. *Psychologizace historiografie? Argumentační a narativní strategie v populárně naučných textech Josefa Petráně*. In: Storchová, Lucie, Horský, Jan a kol. *Paralely, průsečíky, mimoběžky*. Praha: Albis International, 2009, ISBN 978-80-86971-92-6, s. 138).

¹⁹⁶ Hroch, Miroslav a Petráň, Josef. *17. století - krize feudální společnosti?*. Praha: Svoboda, 1976.

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 24.

¹⁹⁸ Tamtéž, s. 37.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 48.

²⁰⁰ Tamtéž, s. 68.

²⁰¹ Tamtéž, s. 65–66.

²⁰² Tamtéž, s. 287.

²⁰³ Tamtéž, s. 296.

²⁰⁴ Avšak nejen jeho, jak jsme mohli vidět výše.

Revolucím se konkrétně věnuje již zmíněný **Miroslav Hroch** v monografii *Buržoazní revoluce v Evropě*²⁰⁵. Miroslav Hroch je historik, který se u nás pojmu revoluce věnoval a věnuje pravděpodobně nejvíce²⁰⁶. Tato jeho komparativní práce je podobně jako předchozí společná dílo (jež vzniklo součinností s J. Petráněm), zajímavá tím, že obsírně reflektuje novou literaturu k tématu revolucí. Vůči ní se pak autor vymezí a ukáže tím vlastní teoretickou pozici. *Buržoazní teorie* vesměs odmítá kvůli jejich údajnému *eklektickému multikauzálnímu výkladu příčin revoluce*²⁰⁷, zatímco jeho vlastní metodická báze, vycházející z marxismus-lenismu, má být údajně prostá těchto nedostatků²⁰⁸. Miroslav Hroch nicméně poukazuje na historicitu vlastního pojetí (i když svou teorii považuje za tu, která stojí na konci vývoje a která jediná dokáže revoluci vysvětlit²⁰⁹). Hroch totiž ukazuje, že do žádného konceptu revoluce nelze zahrnout a vysvětlit všechny pozorované jevy. Ještě důležitější je, že autor v úvodu knihy definuje význam nejdůležitějších pojmů, s nimiž pak v textu pracuje²¹⁰. Tato kniha se tedy odlišuje od těch prací, kde pojmy jsou vnímány intuitivně, vymezovány nepřesně a kde slouží spíše jako stylistické oživení vyprávěného příběhu.

Z práce vyplývá, že marxistická teorie revoluce je schéma, které je neustále přezkušováno a přetvářeno do doby, než dojde k jednotě teorie a praxe, k jejich zrcadlení. Zajímavé je, že (jak uvádí Hroch) po druhé světové válce měl přijít zájem o revoluce až s 60. léty,²¹¹ což by se podle našeho názoru dalo vysvětlit tak, že v období tzv. dogmatismu tato problematika byla takřikajíc samozřejmá a tudíž nebylo nutné ji pojednávat. Hroch však ukazuje to, co ostatní historici hlásící se k marxismu: že i v rámci marxismus-leninismu se mohlo o revolucích diskutovat, ale jenom v mezích pevně daného rámce posloupnosti revolucí. To znamenalo *zpřesňovat* poznatky o nábězích k revolucím, o míře obecnosti krizí vedoucích k revolucím, o *zákonitém* či *specifickém* vývoji a jejich kombinaci atd.²¹²

²⁰⁵ Hroch, Miroslav. *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha: Svoboda, 1981.

²⁰⁶ Naposledy v knize *Hledání souvislostí* z roku 2016.

²⁰⁷ Hroch, Miroslav. *Buržoazní revoluce v Evropě*, s. 49.

²⁰⁸ Záplava různých *buržoazních teorií* v Hrochových očích vypovídá jakoby o množství neúspěšných pokusů, které „buržoazní věda“ prodělala při řešení problematiky revolucí. Jako by každá další teorie jen měla potvrdit to, že dokud se neztotožní s marxistickou, nenajde nikdy tu správnou cestu. Něco podobného jsme mohli vidět již u Kurta Konrada, když mluvil o nemohoucnosti a nevyhraněnosti nemarxistických vědců.

²⁰⁹ Hroch, Miroslav. *Buržoazní revoluce v Evropě*, s. 120–121.

²¹⁰ I když definici jednotlivých druhů revoluce přináší až v poslední čtvrtině knihy. Z marxistického hlediska je tedy *sociální buržoazní revoluce dlouhodobý proces, jehož obsah tvoří kvalitativní změna ekonomických vztahů a společensko-ekonomické formace*. Na druhé straně je *politická buržoazní revoluce* jen její *jevovou složkou*, avšak nikoliv nezbytnou podmínkou (patří do kategorie násilných politických převratů), neboť k sociální revoluci mohlo dojít i cestou reforem či prostřednictvím *revoluce shora* (tamtéž, s. 408).

²¹¹ Tamtéž, s. 60.

²¹² Sovětskými autoritami byli v tomto směru A. M. Barg a A. N. Čistožvonov.

Co se jednotlivých *buržoazních revolucí* týče, měl být jejich vývoj následující: před zrodem buržoazních revolucí stáli jejich předchůdci: *raně buržoazních revoluce*. Mezi ně řadí německou selskou válku a nizozemskou buržoazní revoluci²¹³. Potom následují *hotové buržoazní revoluce*, mezi které počítá revoluci anglickou²¹⁴ a francouzskou. Autor rovněž připomíná její klíčový význam pro tvorbu teorií revolucí²¹⁵ i přesto, že nebyla *zákonitě* dovedena k *vítěznému zakončení*²¹⁶.

Posuneme-li se dále do výkladové části knihy, můžeme se opět setkat s tezí, že i neúspěšný pokus o revoluci je důležitý, neboť jeho prožitek znamená zkušenost a ta zakládá revoluční tradici²¹⁷. Význam revolt a rolnických povstání tedy spočívá v tom, že pro revoluce připravují cestu, že *urychlují vývoj*²¹⁸.

Revoluce však neprobíhaly pouze zdola, nýbrž i shora²¹⁹. Příkladem je hlavně Německo či severské země. Bez ohledu na to však všechny typy revolucí tohoto období spadají do *dlouhodobého revolučního cyklu*.²²⁰ Sem patří i sérii revolucí z roku 1848, které se staly, jak konstatuje Hroch, *součástí národních a revolučních tradic a nejednou mýtem*, tedy jinými slovy, „symbolickým centrem“.

Další fází v revoluční typologii měl být vznik revoluce *buržoazně demokratické*, k němuž došlo v Rusku roku 1905. Následné *vyzrání* proletariátu pak mělo umožnit této revoluci *přerůst* v revoluci socialistickou, jež stojí na konci vývoje řešení sociálních konfliktů²²¹.

²¹³ Nikoli však husitství.

²¹⁴ Která má být *prvou z řady klasických buržoazních revolucí, které daly faktografickou základnu i východisko všem zobecňujícím soudům a teoriím revolučního procesu* (Hroch, Miroslav. *Buržoazní revoluce*, s. 159). Lze se proto domnívat, že právě z tohoto důvodu vznikaly již v 50. letech 20. stol. překlady děl autorů jakými byli R. H. Hilton či Ch. Hill do češtiny.

²¹⁵ *Každý zobecňující rozbor buržoazních revolucí, každá z teorií revoluce (...) se opírá především o Velkou francouzskou buržoazní revoluci. (...) Stala se jakousi vzorovou, klasickou buržoazní revolucí, s níž se porovnávají revoluce ostatní, ať již předcházející či následující* (Hroch, Miroslav. *Buržoazní revoluce*, s. 185) a *stala se základem rekonstrukce typického revolučního cyklu* (tamtéž, s. 221).

²¹⁶ Tamtéž, s. 214.

²¹⁷ Tamtéž, s. 403. A dále: *pomohla založit později široce zakořeněné přesvědčení, že barikády jsou účinným a legitimním prostředkem řešení stávajících sociálních rozporů* (tamtéž, s. 421).

²¹⁸ Tamtéž, s. 463.

²¹⁹ Ty měly být dílem *prozíravé* části šlechty, která si byla vědoma pokroku a těmito reformami se přeměňovala v buržoazii (tamtéž, s. 344). Takto se tedy postupnými reformami odehrála sociální revoluce, na jejímž počátku nestála revoluce politická (tamtéž, s. 361).

²²⁰ Tamtéž, s. 307.

²²¹ Tamtéž, s. 401. Je zajímavé, že tato se podobá některým pasážím knihy Topolski, Jerzy. *Marksizmus i historia*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977. Jde hlavně o kritiku nejednotnosti pojmů v problematice revolucí. Tyto podobnosti svědčí o styčných bodech marxistické vědy napříč hranicemi jednotlivých států.

3. Závěr

V naší práci jsme měli možnost sledovat období dlouhé bezmála šedesát let. V něm jsme si všímali, jak historici (a sociologové) píšou o dějinách revolucí. Zaměřovali jsme se na to, jak byl pojem revoluce promyšlen, definován, případně zařazován do širšího kontextu humanitních věd.

Dále nás zajímala otázka, jestli je možné v rámci historiografie postihnout vývoj této oblasti bádání, tzn. inovace či případný regres.

Na to navazuje otázka související zejména s institucionalizací marxistické historiografie po roce 1948 a s legitimizací tzv. lidově demokratické a později socialistické diktatury pomocí teorie historického materialismu, která je s teorií revoluce nedílně spojena: Co znamenaly tyto skutečnosti pro bádání o fenoménu revoluce?

A poslední otázkou naší práce bylo, tvoří-li revoluce v historiografii tzv. symbolická centra české společnosti.

Náš výklad jsme začali přehledem vývoje termínů pro označení sociálních změn, kdy jsme mohli vidět, že pojem revoluce se objevil (tak jak ho více méně užíváme dnes) koncem 18. století. Přidržíme-li se definice *Velkého sociologického slovníku*, můžeme definovat revoluci jako fundamentální změnu režimu, násilný jednorázový akt, nebo jakožto dlouhodobější proces strukturní změny společnosti. O té době však pojem zaznamenal další vývoj, který záležel na ideové, ideologické či metodologické pozici člověka, který o něm psal. Revoluce byla dále promyšlena, byly hledány příčiny jejího vzniku, výskytu či opakování. V rámci ní byly stanovovány jednotlivé fáze jejího trvání, které často připomínaly fáze života organismu. Na druhé straně, jak jsme také viděli, mohl být fenomén revoluce dokonce popírán.

Vrátíme-li se znovu k námi sledovaným autorům a jejich dílům, můžeme konstatovat, že ani česká historická věda nestála stranou tohoto vývoje, ba co víc, že se sama snažila přispět do katalogu světových revolucí „naší revolucí domácí“, husitskou.

První z námi jmenovaných, **Jan Slavík**, shledává v husitství všechny znaky plnohodnotné revoluce, když ji srovnává s Velkou revolucí francouzskou a její výsledek hodnotí jako úspěšný. Identifikuje v ní nadto i obecné fáze jejího průběhu. Revoluce pro něj byla násilným společenským procesem, který se v dějinách opakuje vždy přibližně ve stejné podobě. Příčiny

jejího vzniku hledal v nové hospodářské situaci, která koliduje s dosavadním společenským uspořádáním a vede k uvědomění si této situace u společenských tříd a k následnému masovému vyvolání revoluce. Slavík se domníval, že je možné zpřesňovat až k dokonalosti náplň pojmu revoluce na základě dalšího historického bádání. Husitství pro něj bylo velmi silným „symbolickým centrem“ neboť je stavil na počátek vzniku vývoje fenoménu revoluce jako takového a v českém národu viděl proto iniciátora.

Bedřich Mendl nehovořil pouze o revolucích, nýbrž také o jiných sociálních konfliktech. Domníváme se, že pravděpodobně užíval termínů pro označení těchto konfliktů přímo z pramene. Dalším možným vysvětlením používání několika různých termínů pro jeden sociální jev by mohla být čistě stylistická potřeba. Mohli jsme vidět, že jako Slavík, tak i Mendl označuje za příčinu revoluce tu vrstvu společnosti, jejíž sociální postavení již neodpovídá jejím vzrůstajícím hospodářským možnostem. Bedřich Mendl podobně jako Jan Slavík předjímá proto mnohé z toho, s čím pak budou operovat marxističtí badatelé.

Přistoupíme-li k dílu prvního z nich, **Záviše Kalandry**, můžeme říci, že pracoval s teorií krize evropských společností v pozdním středověku. Podobně jako Slavík bral jako výchozí typ všech revolucí Velkou revoluci francouzskou. Její fáze i osobnosti analogicky vyhledával i v husitství. Husitství bylo pro něj rovněž tím hnutím, které založilo českou revoluční tradici a přispělo k revoluční tradici světové. Kalandra jakožto marxistický historik tedy v husitství přibíral silné „symbolické centrum“ a doplnil je, podobně jako Slavík, novým obsahem. Kalandra nicméně viděl v konci husitství nezdar a její iniciátory, měšťanstvo, považoval za poražené.

Jinak tomu bylo u **Kurta Konrada**, který v husitství viděl revoluci podařenou a v rámci marxisticko-leninské teorie ji klasifikoval coby *první fázi* v cestě k *raně buržoazním revolucím*. Revoluce byla dílem měšťanstva, byla revolucí plně uskutečněnou, avšak vzhledem k tomu, že se nejednalo o buržoazní revoluci v marxistickém smyslu, nehodnotil ji jako úspěšnou. Konradovi bylo též vlastní propojování husitství s pozdějšími revolucemi prostřednictvím analogií. Husitství u Konrada hrálo rovněž roli silného „symbolického centra“ s podobným významem jako u výše zmíněných autorů.

V případě **Josefa Macka** můžeme říci, že přímo navázal na dílo svých předchůdců Kalandry a Konrada. Přebрал nejenom teorii o krizi evropské společnosti, nýbrž podobně jako Kurt Konrad řadí husitství pod *předstupeň*, pod *ranou formu buržoazní revoluce*. Macek proto zavedl nový pojem, jímž je *husitské revoluční hnutí*, jež je tedy oním jmenovaným *předstupněm*.

Na pracích marxistických či marxismem ovlivněných historiků jsme mohli sledovat, jaké obtíže jim činila skutečnost, že nemohli staré „symbolické centrum“ české společnosti, jímž bylo husitství, zařadit do marxistické periodizace dějin revolucí. Husitství totiž neslo podstatné znaky pozdějších revolucí, avšak v dílech klasiků marxismu(-leninismu) byla husitství tato role upřena. Nejdále se v pokusu přisoudit husitství roli první světové revoluce dostal **Robert Kalivoda**. Také on pracoval s teorií krize feudalismu. Ve své práci se však vedle objasňování jejích hospodářských příčin soustředil hlavně na ideologické změny, které k ní vedly. Co se termínů a pojmů týče, působí Kalivodova práce ze všech jmenovaných prací nejkonfúzněji. Uvedli jsme už, že Kalivoda užíval několik termínů se stejným významem: *husitská revoluce = husitské revoluční hnutí = raně buržoazní revoluce*. Husitství tedy představovalo pro Kalivodu tzv. raně buržoazní revoluci. Zároveň ji však považoval za revoluci plnohodnotnou.

Jak již bylo zmíněno výše, pro Kalivodu byla husitská revoluce úspěšnou jak z hlediska její doby, tak z hlediska následujících staletí. Nevnímal husitství jakožto poražené. Kalivoda tedy ještě více rozvedl údajnou úspěšnost husitské revoluce, kterou jsme mohli sledovat u Jana Slavíka.

Dále jsme se setkali s textem sociologa **Karla Hrubého**, který navazoval na marxistické pojetí revoluce a zvláště v husitství pak na Jana Slavíka a Roberta Kalivodu. Jak již bylo řečeno výše ve výkladovém textu práce, domníváme se, že odmítání díla Jana Slavíka u předchozích prací mohlo být motivováno spíše politicky než metodicky. Karel Hrubý totiž podobně jako Slavík rozpracovával jednotlivé fáze revolučního procesu a zařadil tak husitství pod plnohodnotné revoluce s uzavřeným cyklem.

Nejinak tomu bylo i v práci **Jaroslava Krejčího**. Ten se snažil navázat na přetrženou „slavíkovskou inspiraci“, když konstatoval, že teprve šedesátá léta obnovila zájem o fenomén revoluce jako takový, to znamená o její vnitřní mechanismus. Husitství pak s jejím revolučním cyklem dokonce stavil po bok Velké revoluce francouzské.

Na práci **Josefa Petráně** jsme si všimli především toho, že přebral v podstatě multikauzální výklad motivací lidí, kteří iniciovali sociální konflikty. Je zajímavé, že tento výklad byl prisuzován spíše tzv. buržoazní historiografii. Na druhou stranu však Petráň rovněž zastával marxistickou tezi, že zážitek sociálního konfliktu přispívá k formování revoluční tradice a připravuje cestu k revoluci.

Společně s **Miroslavem Hrochem** se pak znovu vrátil k tématu krize, které jsme mohli sledovat již u prací z konce 30. nebo z 50. let. Jak již bylo řečeno, pro marxisty bylo téma krize důležité, neboť zasahuje do problematiky přechodu mezi „společensko-

ekonomickými formacemi“, a tím i do historického vývoje. Autoři konstatovali, že nakupení krizových momentů, které přivodí nerovnováhu ve společnosti, jsou nejčastější příčinou krizí a mohou vést až k revoluci.

Miroslav Hroch se pak ve své samostatné práci snažil pokračovat v tom, co započali Karel Hrubý a Jaroslav Krejčí, když se snažil nejen definovat přesně termíny a pojmy, s nimiž pracoval, ale rovněž klasifikovat revoluční cykly a mechanismus revoluce. Jak již ale bylo řečeno, také práce Miroslava Hrocha je dokladem o mezích marxistického bádání o revolucích. Tyto studie se ponejvíce věnovaly údajnému zpřesňování marxistické periodizace dějin. Je zajímavé, že Hroch vůbec mezi raně buržoazní revoluce nepočítá husitství. Jako první však zmínil, že revoluce neprobíhaly pouze zdola, nýbrž i shora. To je ovšem dáno také obdobím, kterým se zabývá, neboť se věnuje revolucím v novověku.

Již výše jsme si všimli, že marxistické modely průběhu revolucí měly mnoho společného s modely ne-marxistů a že tedy existuje velký styčný prostor na badatelském poli stanovení konkrétních fází revolucí. Revoluci sice chápali všichni zúčastnění v moderním smyslu, byl zde ale rozdíl mezi tím, co tyto revoluce působí a co působí zase ony. Proto se bude lišit hledisko marxisty od tzv. buržoazního vědce.

Snahy o popis průběhu jednotlivých fází cyklu revolucí byly později upozaděny pravděpodobně snahou vyhovět oficiální marxistické periodizaci revolucí, podle níž husitství mezi revoluce nezapadalo. Na tyto snahy bylo navázáno až v šedesátých letech.

Z hlediska vybraných knih bychom však mohli říci, že jsme nepozorovali zásadní rozdíl mezi 60. léty a mezi dobou tzv. normalizace. Bylo sice zřejmé, že 60. léta přinesla zdokonalení bádání ve smyslu fází revoluce a pojmového a terminologického rozvrstvení, nicméně např. práce Miroslava Hrocha a Josefa Petráně na toto období velmi dobře navázaly²²².

V naší práci byla nicméně potvrzena úvodní teze, že pojmy jsou často užívány intuitivně a jejich význam je mlhavý. Motivace vzniku revolucí u sledovaných autorů je však stejná: nenaplněné statusy u buržoazie (resp. těch, kteří mají ekonomickou převahu). Pokud jde o selská či chudinská povstání, byly důvody jejich vzniku objektivní či subjektivně

²²² Zajímavé však je, že v této době existují rovněž badatelé, kteří sice užívají běžných termínů, naplňují je však odlišným obsahem. Příkladem budiž práce *Kapitalismus a česká společnost* Otto Urbana, která nebyla součástí naší práce. Jak si všiml Miloš Havelka, je u Urbana přítomná *weberovská perspektiva chápání marxových pojmů*, takže v buržoazní revoluci vidí *označení společenské transformace, navazující na obrození a prosazující se zejména v druhé polovině 19. století* (Havelka, Miloš. *Kapitalismus a česká společnost* Otty Urbana. In: Otto Urban. *Kapitalismus a česká společnost, k otázkám formování české společnosti v 19. století*, s. 13).

vnímaný útlak. Taktéž byla potvrzena teze, která hovoří o tom, že nebylo možné narušovat marxistickou periodizaci dějin²²³.

Uvážíme-li, jak dlouho a jakým způsobem vzniká konkrétní vědecká práce, pak se jeví jako pravděpodobné, že nelze ani tak mluvit o náhlých zlomech, kdy se přesně kryjí politické změny se změnami vědeckých paradigmat, ale spíše o procesu recepce nových a současném využívání starých vědeckých přístupů.

²²³ Tezi, kterou formuloval Jakub Rákosník, potvrdil např. i Josef Válka v textu Kalivodovo historické myšlení. In: *Historicko-filozofické dílo Roberta Kalivody*, s. 11: *Jakékoliv „tání“ a ústupky od rigidních dogmat (...) by měly stejný efekt jako vytažené cihly ze zdi. Otevřená konfrontace ze strany vědců proto nebyla možná.*

4. Prameny a literatura

- Beneš, Zdeněk. *Historický text a historická kultura*. Praha: Karolinum, 1995. ISBN 382-98-95.
- Beneš, Zdeněk. Historiografie mezi poznáváním a porozuměním. In: *Přednášky z XLV. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: FF UK v Praze, 2002, s. 133–143.
- Beneš, Zdeněk. Jan Slavík v českém historiografickém kontextu. In: Babka, Lukáš, ed. a Roubal, Petr, ed. *Život plný střetů*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, s. 17–28. ISBN 978-80-86818-94-8.
- Beneš, Zdeněk. Kontinuity a diskontinuity českého dějepisectví 20. století. In: *Přednášky z XLVII. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: FF UK v Praze, 2004, s. 207–218.
- Beneš, Zdeněk. Pojmy jako předmět historiografického studia. *ČČH*. 1995, roč. 93, s. 359–397.
- Beneš, Zdeněk. Tradice a úkol. *ČČH*. 2015, roč. 103, s. 114–154.
- Brinton, Crane. *The Anatomy of Revolution*. New York: Vintage, 1965.
- Conze, Werner, Koselleck, Reinhart a Brunner, Otto. *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Ernst Klett, 1997. ISBN 3-12-903850-7.
- Croce, Benedetto. *Historie jako myšlení a jako čin*. Brno: CDK, 2006. ISBN 80-7325-099-3.
- Čechura, Jaroslav. *Selské rebelie 1680*. Praha: Libri, 2001. ISBN 80-7277-064-0.
- Čornej, Petr. Jan Slavík v kontextu české husitologie první poloviny 20. století. In: Babka, Lukáš, ed. a Roubal, Petr, ed. *Život plný střetů*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, s. 59–84. ISBN 978-80-86818-94-8.
- Čornej, Petr. Kořeny husitologického díla Kurta Konrada. In: *Kurt Konrad*. Brno: Státní vědecká knihovna a Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 1989, s. 62–75.
- Davies, James C. Toward a theory of revolution. *American Sociological Review*. XXVII, 1962, s. 5n.
- Dějiny Všesvazové komunistické strany*. 2. české vyd. Moskva: Vyd. cizojazyčné lit., 1945.
- Engels, Bedřich. *Německá selská válka*. Praha: Svoboda, 1950.
- Floss, Pavel. Úvaha o Kalivodově obrazu člověka. In: *Historicko-filosofické dílo Roberta Kalivody*. Olomouc: Katedra bohemistiky FF UP, [2000?], s. 136–160. ISBN 80-244-0167-3.
- Furet, Françoise. *Francouzská revoluce*. Díl 1 a 2. Praha: Argo, 2004 a 2007. ISBN 80-7203-452-9 a 978-80-7203-851-0.

- Giddens, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 2005. ISBN 80-7203-124-4.
- Graus, František. Naše živá i mrtvá minulost. In: *Naše živá i mrtvá minulost*. Praha: Svoboda, 1968, s. 7–25.
- Havelka, Miloš. „Smysl“, „pojetí“ a „kritiky dějin“; historická „identita“ a historické „legitimizace“ (1938–1939). In: *Spor o smysl českých dějin*. 2, 1938–1989, s. 7–60.
- Havelka, Miloš. Kapitalismus a česká společnost Otty Urbana. In: Otto Urban a Sekera, Martin, ed. *Kapitalismus a česká společnost, k otázkám formování české společnosti v 19. století*. Vyd. 2., V nakl. Lidové noviny 1. Praha: NLN, 2003, s. 7–19. ISBN 80-7106-500-5.
- Havelka, Miloš. Rozpaky nad „provinciálním“ realismem. *Soudobé dějiny*. 2004, č. 4, s. 117–119.
- Himl, Pavel. O „zločinu“ a vině v dějinách. *Dějiny a současnost*. 2002, 2, s. 32–35.
- Horák, Petr. *K filozofii dějin Roberta Kalivody*. In: *Historicko-filosofické dílo Roberta Kalivody*. Olomouc: Katedra bohemistiky FF UP, [2000?], s. 36–43. ISBN 80-244-0167-3.
- Horský, Jan, ed. *Kulturní a sociální skutečnost v dějezpytném myšlení: příspěvky k dějinám českého dějepisectví doby Gollovy školy*. V Ústí nad Labem: Albis international, 1999. ISBN 80-86067-42-4.
- Horský, Jan. *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*. Praha: Argo, 2009. ISBN 978-80-257-0124-9.
- Horský, Jan. Pojem. In: Storchová Lucie a kol. *Koncepty a dějiny*. Praha: Scriptorium, 2014, s. 51–60. ISBN 978-80-87271-87-2.
- Hroch, Miroslav a Petráň. Josef. *17. století - krize feudální společnosti?*. Praha: Svoboda, 1976.
- Hroch, Miroslav. *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha: Svoboda, 1981.
- Hroch, Miroslav. *Hledání souvislostí*. Praha: SLON, 2016. ISBN 978-80-7419-232-6.
- Hrubý, Karel. Sociologický model husitské revoluce v hranicích politického systému pražských měst. *Sociologický časopis*. 1967, roč. 3, č. 5, s. 575–590.
- Jiroušek, Bohumil. Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie – možnosti a meze studia. *ČČH*. 2006, roč. 104, s. 884–905.
- Kalandra, Závaš. *Znamení Lipan*. Praha: Knihovna Levé fronty, 1934.
- Kalivoda, Robert. *Husitská epocha a J. A. Komenský*. Praha: Odeon, 1992. ISBN 80-207-0341-1.
- Kalivoda, Robert. *Husitská ideologie*. Praha: ČSAV, 1961.
- Keller, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON, 2004. ISBN 80-86-429-34-2.
- Konrad, Kurt. *Dějiny husitské revoluce*. Praha: Ústav dějin KSČ, 1964.

- Konrad. *Španělské revoluce*. V Praze: Lidová kultura, 1950.
- Kosseleck, Reinhart. Dějiny pojmů a pojmy dějin. *Studia Philosophica*. 58, 2011, 2, s. 29–43.
- Král, Václav. O marxistickou koncepci národních dějin. In: Král, Václav, ed. *Historiografie, její retrospektivy a perspektivy*. Praha: Čs.-sovět. institut ČSAV, 1973, s. 134–170.
- Král, Václav. *O marxistickou koncepci národních dějin*. Sv. I a II. Praha, 1971.
- Krejčí, Jaroslav. Sociologický model revolučního procesu. In: *Sociologický časopis*. 1968, roč. 4. č. 2, s. 159–173, č. 6, s. 635–649.
- Kutnar, František. *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. II.* 1. vyd. Praha: SPN, 1978.
- Kutnar, František. Selská otázka v husitství podle názorů poslední literatury. *Časopis pro dějiny venkova*. 1938, roč. XXV, s. 11–15.
- Lenin, Vladimír Il'jič. *Stát a revoluce: marxistické učení o státu a úkoly proletariátu v revoluci*. Praha: Otakar II., 2000. ISBN 80-86355-80-2.
- Macek, Josef. *Husitské revoluční hnutí*. Praha: Rovnost, 1952.
- Macek, Josef. *Tábor v husitském revolučním hnutí*. I. a II., Praha: ČSLAV, 1955.
- Malia, Martin E. *Lokomotivy dějin*. Brno: CDK, 2009. ISBN 978-80-7325-194-9.
- Mendl, Bedřich. Sociální krise měst ve století čtrnáctém. *ČČH*. 1925, XXXI., s. 242–270.
- Mendl, Bedřich. Sociální krise měst ve století čtrnáctém. *ČČH*. 1924, XXX., s. 35–73.
- Nodl, Martin. Jan Slavík a vznik českého národa. In: Babka, Lukáš a Roubal, Petr, ed. *Život plný střetů*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, s. 45–47. ISBN 978-80-86818-94-8.
- Nodl, Martin. Kontinuita a diskontinuita husitologického bádání 50. a počátku 60. let 20. století. In: *Dějepisectví mezi vědou a politikou*. Brno: CDK, 2007, s. 105–122. ISBN 978-80-7325-112-3.
- Ottův slovník naučný*. Díl dvacátýprvní, R(Ř)-Rozkoš. Praha: J. Otto, 1904.
- Petráň, Josef. *Nevolnické povstání 1775. Prolegomena edice pramenů*. Praha: Univerzita Karlova, 1972.
- Petráň, Josef. *Rebelie. Příběh jednoho týdne a dvou dní v březnu roku 1775*. Praha: Československý spisovatel, 1975.
- Petrusek, Miloslav, Maříková, Hana a Vodáková, Alena. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, 1996. 2 sv.
- Petrusek, Miroslav. Stalinova verze marxismu jako „ortodoxní“ model. *Historická sociologie*. 2003, 1, s. 33–54.
- Popelová, Jiřina. Filosofie dějin, její úkoly a rozdělení. *ČČH*, 1939, 45, s. 9–30.
- Popelová, Jiřina. Noetické meze objektivit lidského bádání. *ČČH*. 1935, 41, s. 106–113.

- Popper, K. R. *Bída historicismu*. Praha: Oikoymenh, 2008. ISBN 80-7298-007-6.
- Purš, Jaroslav. *Průmyslová revoluce*. Praha: Academia, 1973.
- Rákosník, Jakub. Jan Slavík Marxistou? In: *Život plný střetů*, s. 141–155. ISBN 978-80-86818-94-8.
- Rohel, Petr. *Robert Kalivoda – filozof, publicista, politik*. In: *Historicko-filosofické dílo Roberta Kalivody*. Olomouc: Katedra bohemistiky FF UP, [2000?], s. 44–53. ISBN 80-244-0167-3.
- Rostow, W. W. *The Stages of Economic Growth*. Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1960.
- Slavík, Jan. Historické pojmosloví. In: Kostlán, Antonín, ed. *Druhý sjezd československých historiků (5. - 11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepisectví v letech 1935 - 1948*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 1993, s. 219–228.
- Slavík, Jan. *Husitská revoluce*. Praha: Orbis, 1934.
- Slavík, Jan. Pojetí revoluce v novodobém dějepisectví. In: První sjezd československých historiků 1937. Praha: 1938, s. 67.
- Slavík, Jan. *Vznik českého národa*. díl I. a II. Praha: Pokrok, 1946 a 1948.
- Sorokin, Pitrim. *The Sociology of Revolution*. New York: Howard Fertig, 1967.
- Storchová, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny*. Praha: Scriptorium, 2014. ISBN 978-80-87271-87-2.
- Storchová, Lucie. Psychologizace historiografie? Argumentační a narativní strategie v populárně naučných textech Josefa Petráně. In: Storchová, Lucie, Horský, Jan a kol. *Paralely, průsečíky, mimoběžky*. Praha: Albis International, 2009, s. 123–154, ISBN 978-80-86971-92-6.
- Středa, Petr. Fenomén revoluce v historickém myšlení Jana Slavíka. In: Babka, Lukáš, ed. a Roubal, Petr, ed. *Život plný střetů*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009, s. 123–139. ISBN 978-80-86818-94-8.
- Středová, Veronika. Jazyk a styl odborného textu v českém moderním historickém myšlení. In: Kábová, Hana a Čtvrtník, Mikuláš ed. *Bylo nebylo*. Praha: Univerzita Karlova, 2012, s. 85–94.
- Šmahel, František. Husitský věk v pojetí Roberta Kalivody. In: *Historicko-filosofické dílo Roberta Kalivody*. Olomouc: Katedra bohemistiky FF UP, [2000?], s. 23–35. ISBN 80-244-0167-3.
- Tilly, Charles. *European Revolution 1492-1992*. Oxford: Blackwell, 1995. ISBN 0-631-19903-9.
- Tocqueville, Alexis de. *Starý režim a revoluce*. Praha: Academia, 2003. ISBN 80-200-0980-9.

Topolski, Jerzy. Marksizm i historia. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.

Vašíček, Zdeněk. *Obrazy minulosti*. Praha: Prostor, 1994. ISBN 80-85190-41-90.

Vašíček, Zdeněk. *Přijetí podmínek*, Praha: Torst, 1996. ISBN 80-7215-001-4.

Weber, Max a Havelka, Miloš ed. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh, 2009. ISBN 978-80-7298-389-6.